

КЊИЖЕВНИ ЛИСТ

ОРГАН „ЦЕТИЊСКЕ ЧИТАОНИЦЕ И ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА“

Свеска
VII и VIII

Изази крајем сваког мјесеца у свескама од 2 табака велике осмине
Цијена је листу за Црну Гору 4 круне, а за иностранство 6 круна — на годину.
— Рукописе, писма, часописе и новине у замјену, ваља слати Уредништву;
а претплату Администрацији „Књижевног Листа“ на Цетињу. —
Рукописи се не враћају.

Година
I

Зетски ускок

Дивна је та српска Зета, красан је то природни перивој: пукла широка равница окићена великим и богатим селима, а ишарана вијугавим ријекама, чија се вода једва креће — гамиже немарно ка Скадарском Језеру, тој купи пуној вилинских суза — што 'но српски пјесник рече — том прекрасном уресу питоме Зете. — Као што адеми круну красе, тако Зети уздижу љепоту: њен Скадар на Бојани, гиздава Подгорица на Рибници и поносни Жабљак на Морачи...

А шта да рекнемо за синове Зете? Е, то су тек Срби — Срби и срцем и душом!...

Зећани су били зла удеса као и остала њихова браћа; много страдале, али опет — као Срби...

Једно од најљепших села у Зети јесте Врањ, који лежи баш онамо, гдје се зетска равница сучељава са Хотским Горама, којима се свршава југо-западна подгорина Проклетије планине.

Јужно од Врања пружа се Говеђи Брод, најроднији крај Зете; сјеверно му је непрегледни пашњак Црне Земље; западно га пак граничи

неколико брежуљака засађених виновом лозом.

Врањани су богати, задовољни Божјим даром: Говеђи Брод у изобиљу роди житом и сијеном, врањски виногради громовитим вином, а Црном Земљом шире се стада. Свега имају Врањани, али немају слободе, она им је сахрањена још за Иван-Бега, па ни до данас није ускрсла!

Одавно се у Врањ доселило много Малисора — тих јевропских дивљака, којима је у нечовјечству и свирјепости мало равних на свијету и они у Врању и жаре и пале. Срби Врањани су свакајак злостављани; многа је Врањанка у црно завијена заслугом малисорских качкина, — но и Врањани су им свакад вратили жао за срамоту.

*

Кућа Обрадовића у Врању од старине је била чувена. Поред великог имања у Обрадовића бјеше некада доста и мушких глава. Али се времена мијењају и у доба, када се дешава ово, што хоћу сада да причам, породицу Обрадовића чињаше један старац — уважени чича Божо и његов осамнаестогодишњи син Перо.

Поро бијаше оцу позна срећа; имао је тај веселник пуну кућу мушких глава, али чемерна година зетског устанка опусте многе домове

питоме Зете па и његов. Те године остаде Божо Обрадовић у кући самцит од мушке стране. Послије повише година Бог га обрадује мезимцем Пером. Јадни се старац бјеше савио око свог јединца; чуваше га као мало воде на длану.

Перо је напредовао и постаде узор младићске снаге и љепоте; насљедник богатог оцака Обрадовића, бјеше понос цијелог Враћа.

Млади Перо бјеше већ за женидбу, а у Враћу доста дивних мома, од којих свака би једва чекала, да за њега пође. Тек понеко би напоменуо старцу, да му је син стасао и како је већ вријеме, да му цуру бира. Божу на то заигра срце од милине; чисто не вјерује, да је ту срећу доживио. Огријало га је сунце послије много црнијех дана!

Марка Миљчевића, угледног враћског домаћина бјеше Бог обдарио прекрасним дјевојчетом. Његова шеснаестогодишња Анђа бјеше Перу Обрадовићу за срце срасла.

Стидљиви Перо не шћаше за живу главу поменути оцу, да воли Анђу, али старац бјеше то већ начуо.

— Сине — рећи ће једног дана Божо Перу — ти кâ да волиш ону Ђевојку Миљчевића? —

Младић се сав зајапри, не знађаше гдје је од стида; гурка несвјесно десном ногом један каменчић, што пред њим стојаше, загледао се у њ и ћути.

— Срећо моја, не стиди се, но кажи бабу, ако ти је мила; ах, била га слава, зар личи то момку?!..

Опет Перо не диже очију; бадава га је Божо даље запиткивао, не доби никаквог одговора.

Перо не имађаше мајке; она је преминула још кад јој је мезимац био на прсима, те он није ни запам-

тио материнске милоште. Одгајила га је тетка му Душа.

— Жив ми син Перо? — свагда би рекла Душа, када би се нешто озбиљно клела. Те љубави ријетко гдје бјеше и међу сином и мајком.

Божо и Душа остали једног дана код куће сами.

— О Душе, — рећиће јој он.

— Чујем, брато.

— Оћемо ли, чоче, ово дијете биљежити?

— Бого ми, брато, твоја је воља; да сам се ја питала, не бисмо ни досад чекали.

— Душе ти, је ли ти што зборио?

— Душе ми јес'.

— За Маркову кћер?

— Е ваистину.

— Бегенисâ је?

— Бегенисâ ола, но му немо' сметати тако ти душе и онога свијета!

— А рашта, да му сметам?!

— Он се боји од тебе, е си му оно прије зборио за ону попову.

— Мене се до душе мило било с попом опријатељити, али то не мари ништа; и Марко је човјек пријатељски кâ поједан, а Ђевојка машала кâ јабука и ваљаста кâ искра; но и да није кад је за њега добра и за мене је....

Божо поћута мало послије овог разговора са повратушом, за тим диже главу. Осмијехом му блисташе старачко лице; настави разговор:

— Јели, сестро, кога велиш да пошљемо у добри час?

— За просца?

— Е.

— Па ето Симо Маскић, пријатељ је и наш и Марков; он је најбољи за ту работу; а ола ко драго да пође, то је готово теке се помене, е они једва чекају да и' се јавимо.

— Па 'оћемо ли, Душе?

— Бога молећи, брато!

— — — — —

Сјутра дан отиде Симо Маскић кући Марка Миљчевића и застаде га дома. Чим се Маскић поздрави и сједе до ватре, скрсти на истој неколико угарака говорећи: „Нек је срећно и честито, домаћину добар глас, а просцу добар дар!“

— Срећно, срећно! од кога добар глас брат Симо? — вели Миљчевић.

— Од Божа Обрадовића — одговори Маскић — иште ти Анђу за Пера, но реци „теслим!“

— Е не 'ита, чоче, ђевојка се даје, а не продаје се крава! — вели Марко смијешећи се.

— Знам, али није свако Божо Обрадовић, па не ваља отезати.

— Нећемо отезати, но си ни се данас јавио; у прву неђељу дођи, да чујеш братски „џевап“, а у ону другу, Боже у здравље и у весеље, биће теслим, ако се браство са мношћем сложи, е Бого ми ја та' мој дио и сад дајем.

— Добро чоче, нећемо се свађати — вели весело просац прихваћајући боцу, коју му домаћица пружаше.

— — — — —

Једног фебруарског дана запущаше пушке пред кућом Божа Обрадовића. То је био глас, да се Перо вјерио и за неколико тренутака слеже се сво село, да честита и да се почасте.

Свадба је уговорена за јесен.

*

Освануло је прољеће; оживио Врањ и околина му. Јечи поље од пјесме веселог радника, а у Црним Земљама не знаш да ли љепше гла-

сом извија умиљна шева или вита пастирка, а обије прати глас калава или дипала, које је весело чобанче заиграло. Свугдје радост безазлених душа.

Понеки празници, који падају у доба пољског рада, нигдје се светије не проводе него у Зети. Старија чељад иду у цркву, а младеж тих дана угађа Богу добрим дјелима: моба у тијем данима поради поље инокосних и безвѣника.

Освануо је 21. мај — дан Константина и Јелене. Од ране се зоре бјеше у Врању дигла вика. Све се ужурбало; радници у већим и мањим групама одлазе у поље. Вријеме је највећег рада у оном крају, те свако, ко бјеше за рад иђаше на мѡбу.

Поред многих група чељади, које тог јутра из Врања излазаху, особито би посматрачу пала у очи једна, у којој бјеху саме дјевојке; бјеше их десетак. Кад би човјек поредио ову киту младих и здравих Српкиња са мајским јутром, којег се бјеху састале, не би знао коме ће већу дражесност приписати. Као што мајско сунце при рађању пробуди дух природе, тако бистро око дјевојака са умилним погледом, који нам представља истинску невиност, обасја нашу душу и пробуди је, ако је дотле била у чамотињи; њихово једно лице пуно свјежине, њихова прса искићена цвијећем потпуно одговараху росној и цвијећем покривеној долини, кроз коју се ове узорите моме тог јутра кретаху; умилном цвркутању тица подражаваху оне ћеретањем и гласним дјевојачким смијехом, — а кад у луг заиђоше славујски гласови бјеху преглушени њиховом миловучном пјесмом, која хоћаше раскравити и најојаћелије срце.

Дјевојке оставише дуг и ступише у поље, а мало за тијем бјеху већ приснуле послу, којем су тога дана биле намијењене.

Ове су се раднице могле дачас накинђурити и отић у коло, али су оне радије биле доћи овдје и опрашити кукуруз једне своје сироте другарице О, света српска задруго, дивно ли си васпитала своја чеда!...

Сунце одскаче, а рад напредује. Младе се снаге загријале и посао се приближује крају. Већ је и ручано доба.

— Да се руча! — рече нека од дјевојака.

— Вријеме је — додадоше друге.

Насред њиве израстао један бријест — жива згода за одмарање трудних радника. Дјевојке побацаше мотике и као јаребице, кад побјегну од сокола тако се и оне журно слегоше под брестов грм.

Поче и ручак, али присједи!... Три наоружана Малисора свратише с пута у њиву у којој дјевојке бјеху и упутише се право к овијема. Дјевојке управише збуњене погледе једна на другу, као да се хтједоше упитати: „шта је ово“?

— Фрључка! — викну једна запрепашћено.

Није се преварила, то је заиста био Малисор Фрључка, чувена арамија из Враћа, који бјеше сваком додијао. С њим су била његова два друга. Сва тројица улећеше међу дјевојке, а оне завришташе очајно. Једна од њих закука из гласа, јер је Малисори ухватише и свезаше јој руке! Од дјевојчета које се дотле осјећаше слободно као тица на грани постаде сиња робиња једног звијер човјека а та робиња бјеше Анђа Миљчевића, вјереница Пера Обрадовића!

Анђине се другарице разбјегоше. У близини не бјеше никог, ко би отмичарима на пут стао. Они свезаву Анђу попеше на коња и поведоше је к Враћу.

Фрључка је био одавно бацио око на Анђу и све је гледао згодну прилику како ће је моћи уграбити, која му се прилика данас даде. Он је видио мобу дјевојака кад је јутрос из Враћа без мушких отишла; ишао је за мобом, те је уходио и ријешно се на овај корак.

И Перо Обрадовић је видио јутрос ову мобу и у њој своју вјереницу. Раније је био нешто начуо о Фрључкиним намјерама и јако је од тога стријепо.

Перо се био обећао једном да ће му тога дана косити на мобу, али није отишао. Бјеше га обузела нека сјета; од како је видио Анђу да у поље оде, све га неке рђаве слутне мораху. Кад би подне наоружа се и готово несвјесно отумара к пољу путем, којим је јутрос његова вјереница отишла.

Дан је превалио; жега бјеше још јака, а природа изгубила много од јутрошње свјежине и љепоте, као и Анђа на којој је за кратко вријеме велика промјена учињена: јутрос међу другарицама као тица у јату, бистрих очију на ведром јој лицу, које блистаху као капи росе на расцвјетаној ружи; у срцу носаше пуно наде, која јој живот весељаше, а израз тога бјеше њено умилно пјевање. А каква је сада?! Жалосно ју је погледати како свезаних руку на коњу сједи, а с једне и с друге стране држе је наметнути јој дјевери — Фрључкини другови: лице јој бјеше жалосно, суморно, очи замућене, а низ образе јој суза сузу не достизаше. Све јој наде бјеху саломљене; она стајаше на ивици својега гроба и само жељаше, да што прије у овај

доспије! Зар Српкиња Зећанка да ово преживи, зар она да буде у харему једног Малисора, злотвора рода њеног?! Зар она да похули на своју лијепу вјеру и част рода јој?! „О не, то неће бити“ — мишљаше јадно дјевојче. Она намјераваше ма како себи живот одузети, а не бити оно за шта је Фрључка спремаше.

Перо је отишао на сусрет отми-чарима. Пошто се мало удаљио од Враћа угледа их. Бјеше му необично што се та гомилица чељади у то доба из поља враћа. Усиљивао је вид неће ли путнике познати; за-стајкивао је и погледивао и шта нај-зад видје!?! Угледа Фрључку, угледа на коњу свезаву Анђу! Бјеше му све јасно!... Овај га приказ пораз; смрче му се пред очима!... Био је страпан — рис у човјечијем облику.

Фрључка иђаше неколико корака пред плијеном; преко руку држаше запету пушку и звијераше на све стране. — Перо бјеше стао поред пута у једном шибљу, које му удараше до појаса. Фрључка га опази и махну друговима руком, да стану. Анђи то даде повода, да погледа напријед и видје Пера. Врисну јадница и њен врисак по срцу покоси вјереника јој.

— Стој Фрључка! — повика Перо гласом пуним одважности. Три Малисора чињаху му се као три мрава; он не претпостављаше никакве опасности за се у овом тренутку, када она бјеше извјесна; његово осјећање титраше се њиме.

Три пука стопише се у један — сва три Малисора опалише на Пера и — он паде!... Сада се зачу још очајнији Анђин врисак; пови се јадница на коњу; не бјеше више при себи и шћаше пасти, да је она два Малисора не придржаше. Њима Фрључка даде знак, да иду са дјевојком, а он се упути ка оном мјесту гдје је Перо пао, с намјером да до-

гаси млађани му живот. Ишао је поносно; ни помена од гриже савјести не бјеше на његовој суровој души. „Убио је младића; раставио је занавијек јединче од оца му; немилостиво је одрезао усамљени изданак једне породице и утулио јој огњиште,“ — мишљаше Малисор, и помисао на све то величаше звијер-човјека у његовим очима, „јер је — мишљаше — учинио јунаштво, убио је једно јогупасто Влашче.“ — Ал' не — то ће Влашче још да живи!

Фрључка се бјеше приближио Перу на неколико корачаја, кад овај подиже своју крваву главу. Бјеше га већ оставила несвјестица у коју је био пао, када су му два танета прошикала кроз одијело, а треће га добро окрзнуло поврх главе. У тренутку очисти очи од крви, која му из ране лопћаше. Прогледа и у близини му се указа страшна слика крвожедног Малисора. Подиже се на кољенима и окрену Фрључки пушку, која бјеше још од прије спремна; даде јој ватру и — Фрључка паде наузнак!... није ни пука чуо.

Она двојица бјеху са робињом прилично одмакла и не слутећи што са Фрључком би. Перо се исправи, напуни пушку и нанишани на једног од Анђиних пратилаца, и — уби га!.. Овај трећи Малисор, кад видје друга како се поред њега прострије, нађе се у чуду и стаде бјежати. Перо и њега гађа. Способност доброг нишанције могла се и сада огледати — и трећи Малисор паде љуто рањен!

Све се ово зби у тренутку и као неким чудом. Бог и правда бјеху на Перовој страни и он побједи! И сам се чудио свом успјеху; чуђење га је и збунило, те опет поче губити присебност. Сјета се, да мора оставати замјену крви: извади из њедара рубац, издера га на три комада и ка сваком убијеном бл-

ци по један. Тиме се откупио од крви, коју бјеше пролио и моћ вјере у ово откупљење поврати га у нормално стање. Перо потражи очима Анђу, која бјеше скочила с коња и пошла к њему. Састаше се и Перо јој прекиде везе на рукама. Дјевојку гушаше плач и кроза њ стидљиво проговори:

— Перо! ти мене избави, али себе уби... ти ћеш погинути, убиће те Малисори!.. Ох бјежи за Бога, бјежи што прије!

— А ће ћеш ти Анђе? — вели јој Перо.

— С тобом, другога ми пута нема, с тобом ћу или живјети или умријети — повика Анђа гласом слободнијим и одважно.

— Немој са мном Анђе — вели јој Перо — могу не Малисори стићи: мене убити, а тебе опет заробити!.. И мени ће самом лакше бити бјежати. Послушај ме, иди кући!

Ово би за Анђу доста; она не мога, да не испуни жељу свога вјереника. Осјећања је обувеше и не стаде код ње стидљивости; баци се момку у наручја и зајеца очајно.

— Збогом Перо!.. Ја ћу бити твоја и ничија више, твојим ћу се именом клети до смрти.. збогом!! Иди, иди, да те не ухвате — збораше Анђа јецајући.

Перу посљедње „збогом“ једва преко усава прође... Они се растадоше!..

Послије кратког времена на разбојишту бјеше много људства. Онај рањени Малисор исприча све како је било. Читава војска Малисора похита у Врањ, да казни убицу.

*

Јадни Божо Обрадовић јекну као рањен лав, кад видје, да му син крвав у кућу улази.

— Смири се, бабо, није рана тешка, но бјежимо што прије — вели Перо.

— Куд?... шта?... шта је било?! муцаше уплашена Божо.

— Ја сам убио Ајдара Фрључку и још два Малисора и отео сам и', да опростиш, ону дјевојку Миљчевића, е су је били заробили.

Страх и ужас обузе јадног старца још више; пред очима му се указа ужасна слика... као да очима гледаше освету над својим јединцем. Бјеше ван себе; тумара по кући као да нешто тражи и јечи очајно.

Перо му опет рече, како треба, да што прије иду.

— А куд ћемо, сине?!

— У Црну Гору — одговори Перо.

Старац се трже као иза сна, мало се размисли, па полети сину и загрли га.

— Перо, бјежи, о бјежи сине мој, Бог нек ти је у помоћи!... ја нећу с тобом, 'оћу да умрем прије но ти; остаћу овђе и Малисори ће се задржати док мене убију, а ти ћеш може бити и утећи!.. Иди, иди не почаси! — говораше јадни стац ужурбано и одгурну сина, пошто већ бјеше неколико пута пољубио криво му лице.

— Нећу, бабо, без тебе ни једну стопу крочити — вели Перо одважно — ја те не мегу оставити, умријећемо заједно, ако будне суђено, да мремо! —

Бадава је Божо преклињао сина, да га остави. Пошли су заједно.

Око заранака излазаху из Врања два човјека: старац један сијед као овца сједи на коњу погружен и сав га изглед издаваше, да је у очајању; пред њим иде младић витка и висока стаса, наоружан до зуба; живо се креће, да би човјек рекао, е не стаје на земљу; очи му играју као капи живе

по хартији; звијера на све стране и измиче. То бјеху Божо Обрадовић и син му Перо. Иђаху на запад ка селу Голубовцима. — Кад су се мало одмакли од Враћа, Перо се окрену назад и тужан осмијех му пријеђе преко усана.

— Погледај, бабо! — вели он.

И Божо се окрену. Облак густог дима бјеше прекрилио Враћ; гораше им кућа.

— Нек гори — вели старац равнодушно — ја само теби живота у Бога просим, а све друго нека иде!

Малисори запале Обрадовића кућу и дознавши куд су бјегунци отишли похиташе за њима.

Од Враћа до Голубоваца се обично путује за сахат, али Обрадовићи стигоше за пола сахата. Бјегунци су били већ измакли, кад су Малисори за њима из Враћа пошли, па их опет пред Голубовцима сустигоше! По свим знацима бјеше ту крај! Обрадовићи само ослушкиваху, када ће озад пушке грохнути.

— Кадаљ каур!¹⁾ — зачу се за њима.

Перо се окрену. Један Малисор циновског раста измакао напријед од осталих гонилаца; јури за бјегунцима хитро као јелен. Перо се заустави; спреми пушку и заузео бусију.

— Бјежи, дијете!! — викну Божо очајно.

— Нећу даље, бабо, видим да не можемо утећи, па бар да се добро замијенимо.

Перо... сине... иди, иди за Бога — говораше старац кријештећи, а гуташе очима час сина час онога што је за њима трчао; привиђаше му се да се већ дим појављује на грлићу пушке онога дива и све се начињаше између њега и Пера, е да

би бар један тренутак пао прије но му јединац.

Перо погледа свог тужног оца и гану га његов изглед; не мога се том очајнику противити у овом критичком тренутку и — пође.

Уђоше у Голубовце. Нека чељад из крајних голубовачких кућа изађоше на улицу и Божо и Перо се умијешаше међу њих, те потјера не мога у тај пар на њих пуцати. Обрадовићи убрзо наиђоше на улицу побочну оној којом су у село ушли и пођоше њом, те се за мало изгубише потјери из вида.

Цијело се село бјеше узбунило, устумарао се зачуђени свијет по улицама.

— Бјежи мојој кући, Обрадовићу, ако ти је до невоље! — викну неко.

Божо и Перо се окренуше; овај глас бјеше за њих глас анђела; „но да ли их не вара ухо“ — мишљаху јадници у овом тренутку, када гледаху у отворене своје гробове... Нијесу се преварили: нашао се је човјек који меће на коцку живот свој и својих само да туђи спасе: Обрадовиће је звао Мухамед Станковић, Србин исламске вјере.

Божо даде знак сину да сврати у Станковићево двориште, што и сам учиње.

У тај мах потјера стиже пред кућу Станковића. Пет Мухамедових синова бјеху већ наоружани и спремни за бој, а сам Мухамед изађе пред потјеру и поче јој разлагати, како неће пустити Обрадовиће док је у животу он и синови му, па и цијело браство Станковића.

Малисори се покуњаше; неколико људи спречавају намјеру толике разјарене гомиле. не допуштају јој учинити освету, од које Малисору ништа на свијету није драже... Неки од Малисора хођаху напријед, па што било,

¹⁾ Стани невјернице.

а други им доказиваху како је рђаво напасти на кућу, која је бесу дала. Ови посљедњи сломише срца цијелој гомили и потјера се повуче!

Обрадовићи дахнуше духом; опасност бјеше — бар за вријеме — прошла и они се понова родише. Јадном Божу синило лице као сунце, када се иза облака укаже; распричао се, прича о свему. што се данас збило; иде од једног до другог од Мухамедових чељади: грли их, љуби, благосиља.

Дође у кућу и Мухамед. Божо пође к њему и загрли га; дуго је ћутао, а само говораху сузе, које лијаху низ старачко му лице.. Једва једном проговори:

— Мухамеде... брате! ти нам поврати живот, ти нас спасе!.. Хвала ти! Бог нека ти плати!!...

Мухамед са породицом осјећаше милину плода свог добротинства; савјест, која човјеку највећма плаћа и наплаћује за његова дјела, ласкаше им — бјеху срећни витећи пред собом Божом и Пера.

Наступила је ноћ тиха прољетња; звијезде окитиле небо, трепте и блистају као дијаманти — стварају чудесну илуминацију природе, коју као да хоћаше увеличати мјесећ, који се у пуном свом облику иза Проклетија јави; бјеше црвен као да из крви излазаше. Божо Обрадовић га погледа, и тај га поглед потејети на данашњу катастрофу, те се готово збуни, па ће: — Ја бих да идемо, вријеме је.

— Сад ћете, чоче, не хитај, Бог зна, хоћемо ли се више виђети — вели стари Станковић.

Народа пуна кућа и двориште; слегли се Голубовчани и православни и мухамеданци, да виде Пера и Мухамеда, који тог дана бјеху учи-

њели велика дјела. Честитаху обојици.

— Спремите се, ђецо, за пут — вели Мухамед својим синовима и они се за часак појавише наоружани.

Перо приступи Мухамеду, те се с њим пољуби.

— Жив био, синко, и младости се ванио — благосиља га Мухамед — кућ гођ ходио срећан био и вазда капац главу за рз дати. Аферим ти га, познаје се да си од праве напике крви, алал ти мајчино млијеко, што нијеси нашу јакку осрамотио. Нек знаду Малисори, да напике ђевојке нијесу за њих. Чујеш, Божо, нека је ови твој с овијема мојим побратим!

— Пристајем добровољно — одговори Божо и приступи Мухамеду. Старци притискоше један другог на груди и сузним се очима опростише. Гомила народа поздрави путнике са срдчним „збогом“ и потом се ови изгубише у тихој ноћи.

Голубовци бјеху онда подалеко од црногорске границе, ка којој Обрадовићи са својим пратиоцима одоше. Страшна бјеху мјеста преко којих мораху проћи. То бјеше оно вријеме кад одјек невесињске пушке допираше у свако српско срце и када српски вјековни угњетач бјеше на опрези и у живој спреми, да осујети свету Србинову намјеру; турске страже и патроле бјеху честе поред црногорске границе. Станковићи бјеху вјешти крају кроз који бјегунце провођаху, те их сретно доведоше до границе — нико их није опазио. Кад су били близу црногорског села Д... рећи ће један од Станковића:

— Дође вријеме да се раздвајемо!

— Јес' вала, прихвати Божо као крова зубе и нека тужна сјета прожма његову душу. Још за неколико тренутака он ће оставити Зе-

ту — свој мили завичај, у којем се родио, одгојио и сиједе стекао. Он у Зети оставља имање, кућу пуну свега, па иде без ишта, а на ништа, да се под старост потуца; — уздахну дубоко и преко усана му прођоше ријечи, које он више несвјесно изговори: „Суђено је зар тако; ја опет доста имам, имам сина; Богу нека је 'фала, што ми га сачува“! Из овог га заноса пробуди Перово поздрављање са његово пет побратима.

Људи, који се тек тога дана бјеху боље познали постадоше блиски срцима, да велику тугу осјећаху, што се морају растати и израз те туге бјеху сузе!... И Божо се поздрави са Станковићима.

— Допустите се који пут до Враћа! — прошапута стидљиво Перо при разстанку.

— Хоћемо, побратиме, пазићемо је, не мисли — одговори један од Станковића.

— Да се јавимо — вели Божо — овђе ће бити стража.

— Црногорче! — загрми Перов глас.

— Ко зове? — одазва му се неко.

— *Зетски ускок* — понови Перо.

— Напријед! — чу се за овијем.

Обрадовићи пођоше напријед и за мало се нађоше опкољени оружаним људима. То је заиста била стража, која је опрезно приступала бјегунцима и видјевши, да није никаква обмана прими их и поведе напријед.

Излазак сунца 22. маја затече Божа Обрадовића и сина му Пера у Црној Гори слободне.

* * *

Гдје се српски збори, српска слава слави, Милош и Марко вели-

чају, — свугдје бјеше наступио нов живот! Србин се друкчије осјећаше: свијет и све у њему блисташе му пред очима; као да гледаше ослобођено и уједињено Српство!... Двије српске књажевине бјеху загазиле у рат и хоћаху да се загрле преко поносне Босне и кршне Херцеговине, па да у сестринском загрљају пођу ка свим мјестима, гдје се српски вапај чује! Бјеше наступила 1876. год. од које се Србин многме надао!...

Било је већ доста окршаја између наше и турске војске; Божо Обрадовић је већ неколико пута пратио своје јединце на крваво разбојиште и срећан бјеше старац, јер му се син из боја враћао здрав и окићен лавор-вијенцима одличног јунака.

Рат је престао, па се опет наставио.

Прошло бјеше неколико времена како се Турци бјеху примирили и не нападаху; али се у Подгорици чињаху припреме тајно. Опрезност у прикривању није Турцима помогла, јер родољубље Срба Подгоричана не презаше ни од чега и тајна би позната.

— Свахо — ослови једног дана на подгоричком тргу једну сељанку неки човјек, чији поглед бјеше озбиљан, а говор тих — једва чујан. Његово држање објаснило је жени да је нешто необично; загледа га боље; видје, да је Србин православни, окрену се брижљиво око себе и кроза зубе одговори:

— Чујем.

— Оклен си?

— Из М...

— Јели ти кућа близу границе?

— Черек сата.

— А кога имаш код куће?

— Мужа, ја сам жена М. Н.

— Добро, ја њега познајем; реци му да по сваки начин до сјутрашње зоре дода ово дрво В... — и ово рекав човјек баца пред жену облицу као мишка дебелу па се брво удаљи, а жена сподби дрво и поћера њоме своје кљусе.

Налог је извршен. Облица је прије пола ноћи била у рукама онага, коме је упућена и кад је расцијепљена у њој је нађено једно писманце, које је ту било утурсено кроз отвор пробушен сврдлом и опет вјешто затворен.

Писмо је гласило:

„Турци ће ви сјутра ударити Ј...“

Рујна зора још не бјеше помолила своје лице, када црногорке трубе зајечаше по кучким врховима. —

Јунаци, данас ће нас походити Турци, но да их дочекамо како ваља! — бјеху ријечи црногорског војсковође, којијема објави новост својој храброј војсци.

— Дочекаћемо их у име Божије! — чуло се из много грла.

Овај је кратки разговор требао, па да се васпостави бојни ред, — српска војска бјеше спремна, да дочека свог непријатеља.

Освањуло је 20. јул, јутро тихо пуно рајске мирноће, — мислиш нема ничега, што је његова роса окропила, а да није опет тако мирно. Морача и Рибница провлаче се између пећина попут гује, која жели своју околину у миру оставити. Њихов талас и ако лупне о стијену, чује се само тихо, потмуло; свједок њиховог вјековног грљена стари подгорички град није ваљда запамтио такву мирноћу њихову. И вјетричак као да бјеше опрезан — једва креће лишће, а гласка не даје.

Глас топа са градског бедема, што је над самом Рибницом, немилосрдно проломи ову тишину. То

бјеше израз једне душе, која у миру природе немаше мира — подгорички папа даде знак да се војска спрема.

Сунце је већ огрануло. Из Подгорице куља силна војска. Низам и башибозук хита редом и без реда. Ове хорде оставише зетску равницу и пењаху се уз кучке стране. У попасно доба Турци набасаше на српску стражу. Бој се заметну, а када црногорски редови поткријепише своју стражу и загусти се. Турци јурнуше, али иза сваке стијене провири косовска осветница. Би јак окршај и за часак се разбојиште чињаше као рубином посуто; проли се крв немилице.

Турска војска силна бројем, српска пак јунаштвом, те се не помицаху с мејдана. Густа магла од пушчаног праха бјеше поклопила бојно поље, да друг друга не виђаше. Редови падаху као љесе; борци дошли у положај, који доноси решење.... Срби се дохватише општог гвожђа и јурнуше у Турке, а ови скренуше леђа! Наста грозан покољ! Србин свећаше вјековне ране рода свог!..

Један млад јунак са црногорске стране бјеше нешто издвојио од својих; као на крилима крећаше се по разбојишту, а крвав јатаган витлаше у десници. Рањено је срце јунаку том и сад га лијечаше — свећаше се.... У једном шумарку угледа рањеника, гдје се од мука као црв у рани вије. Познаде га, да је од непријатељске стране и пође к њему, да му муке и живот прекине. Бјеше већ до њега и тек што није замахнуо, да му главу здруби, а рањеник ће тужно проговорити:

— Србине, јунаштва ти твог, не мучи ме, посиједи што прије!..

Јунак застаде; ријечи рањенога ублажише разјарено срце његово. Глас му се учиње познат и он за-

гледа биједног човјека, који мирно чекаше смрт на постељи простртој крвљу његовом. Познаде га! Несвјесно испусти нож и паде рањенику на груди.

Османе, побратиме! О Боже хвала ти што нијесам.... што нијеси допустио да...

Осман се трже као иза сна; живот му се повратио бар у нади, када је над собом видио Пера Обрадовића, којем је он прошле године са оцем и браћом живот спасао. Два човјека из двије непријатељске војске грљаху се и љубљаху на разбојишту.

— — — — —
Прва је ноћ рањеног Османа затекла у црногорској болници на У.... На њему бјеху двије доста опасне ране. Једно га је тана ударило у стегно десне ноге, а друго у лијево рамо. Ране су испрате и привијене, те се рањеник мало смирио од болова. До постеље му сједоше побратим и разговараше га.

— Па побратиме — вели му Перо — причај вјере ти како је у нашој Зети?

— Све лијепо Богу шућур!

— Јеси ли био скоро у Врању?

— Јесам вала ономадна.

— За нашу те пустињу немам што питати.

— Вала не побратиме — одговори Осман тужно.

— А како су... — омаче се Перу на уста и застиже се, те испусти оно што бјеше заустио даље да говори.

Осман се сјети што је хтио, па настави разговор:

— Миљчевићи су добро — Анђа је добро; био сам у њих и много смо за тебе зборили.

— А ће она? — упита Перо стидљиво и са неком дјетињском бо-

јажљивошћу, и с нестрпљењем очекиваше Османов одговор.

— Код оца но ће? Дина ми куњаше се Марко, е се заклела да ће те чекати, ако ће и сиједе на очинском огњишту плести.

— Ја онако теке питам — промрмља Перо — и лице му се разведри; сумња у којој дотле бјеше остави га — Анђа му је вјерна, чека га; Перо се занесе мислима, мишљаше о њој, учиње му се да је види пред собом онако лијепу пуну чара, каква је била некада, када му је крадимице пружала цвијећа преко баштенске оgrade. Дуго му није допадало ни да је се сјети; мислио је о другом: о боју, о непријатељским главама. Осјети се кривцем: заборавио ју је, а она њега не.

— Па како ти, Перо, како стрико Божо? — поново Осман задивљава говор.

Ја добро, а за баба не знам ништа; двије су неђеље од како га нијесам видио, а оставио сам га на Р....

Разговор се развезе и они су дуго причали, управо Осман је причао, а Перо га је слушао: причао му је о Зети, о Врању, о Анђи и што се разговор више настављао, то се све више туга гомилала на Перово срце и када се рањеник утиша, побратим му бјеше душом преуморан а преко препланутог и снуженог му лица котрљаху се крупне капље зноја. Дуго је био у тешком му заносу. Осман јекну, а Перо се трже и приђе му.

— Заспао је — прошапута и сам пође да малко очи склопи

— — — — —
Крвава је борба за мало престала, настало је примирје те је Перо могао бити сваког дана код Османове постеље. Лијечење је ишло добро и кад први јесењи дани наступили,

Осман бјеше на ногама потпуно здрав.

*

Да свратимо за часак у Голубовце и да завиримо у кућу Мухамеда Станковића, те да видимо како је тамо. Тужан је тај дом!

— Ће је Осман? — питаше Мухамед оне који се из боја са Куча враћаху — Ће ми је дијете? — викаше јадни старац у очајању, а питани само би слегли раменима и другог одговора не даваху, — ал' то је доста, знало се гдје је остао!

Плач и тужба не остављаше кућу Станковића.

Благо је јесење вече, како ваљ'да може бити само у питомој Зети. Мухамед Станковић са породицом сједи пред својом кућом. Ниједно не говори, сумор, туга обвладали их до краја.

— Барз да му знадосмо стрви и пола јада — проговори Мухамед — а дубоки уздаси пропратише ове ријечи. све се расплака.

Неко отвори врата од дворишта. Алка звекну и расплакана се чељад тргоше. Један човјек живим кораком иђаше к њима, а они сви упрли поглед у њега.

— Добро вече — проговори он.

— Дао ти Бог добро — одговори некоје и опет настаде тајац.

— Бабо, мајко, браћо! зар ме не познајете?!

— Османе!! кликнуше неколико гласова..... У срећи заплива дом Станковића; сузе жалости се претворише у сузе радости. Онај за којег се мислило да је већ иструнуо долази здрав и чио!....

— Ја сам био рањен — одговара Осман на питања — имао сам двије ране, па ме излијечише црногорски ећими. Црногорци су ме пазили ка својега, а Зећани, који су тамо уско-

чили, држали су ме као рођеног брата. Но заборавих ви казати — Перо Обрадовић ме рањеног из боја изнио.

Перо?! повикаше неколико њих — а што је било с њим?

— Он је здраво Богу шућур — одговори Осман — и ноћас ме до Мораче испратио.

— Сирота Анђа! — проговори неко.

— Зашто, што је било упита Осман?

— Под земљом је — одговори му један од браће.

— Умрла?! — ужасну се Осман.

— Утопила се — узе причати брат му — послје једне зођевице са Црногорцима врањски Малисори донесоше неколико црногорских глава међу којијема је једна много личила на Перову, а Малисор, који је донио хвалио се, да је Пера посјека. Ја сам ту главу гледа и сто пута се 'оћих заклет', да је висто Перова. Врањани су Пера оплакали и давали му седмине*) а мало послје је тога нађена је и Аађа на крају Рујеле мртва!

Дом Станковића постаде опет радостан као што је некад био.

*

Вријеме је настављало свој ток и то оно вријеме, чији се бујни таласи титраху са срећом Србиновом као водени таласи са малим мјехурићем. — Србин се надаше, али би изненађен: дође и 1878. година — тај Србинов страшни суд!.. Мајка Српкиња дотле устезаше своје срце; њен вапај за изгубљеним синовима не чујаше се. „Та они су пали за спас рода свог, њима ће слободно Српство ликовати“ — мисљаше дотле јунак жена. Ал' шта бч сад?! Срп-

*) Подушје.

киња заплака за синовима својим, али не само за њима; она оплакиваше пропалу Србинову наду на бољу будућност, за коју су се они борили и млађани погинули!..

Црногорци су ушли у западни дио Зете, а по источном се и данас туђин башкари; убави Скадар, глава Зете још је столица скендерйског валије. И Врањ је остао под Турцима.

Перо Обрадовић се врати у Зету за којом је много чезнуо, али у завичају није нашао спокојства. Самохран је без игде иког; баба је оставио у црногорском стијењу, да тамо вјечни сан борави, а мјесто вјеренице нашао је гроб њен; није-ма неосјетљива могила покриваше срећу његову!.. И та могила бјеше му драга, то бјеше све његово. Ноћу је прелазео нову границу. Тумарнуо би по Врању; назвирнуо би се на своју раскопану кућу. Попац је цврчао у корову, који је израстао на огњишту, гдје је Перу некада тако добро било: гдје се је подигао у срећи живота!.. Сјећао се свега. Тетка му је давно умрла, а онамо гдје га је она њежно к себи привијала, сада се легу гује!... Пришао би и гробљу. „Анђе!“ — викао је Перо у заносу над гробом своје вјеренице, али земља као земља, не даје гласа — „Анђе!“ понављао се очајни глас биједног јунака — „ево ме, ја сам дошао“..... И опет му бјеше одговор мртва тишина!... „Нема је, умрла је... умрла је, да не живи без тебе“ — грозна јава као да шапташе Перу и он би се занио у мислима, помислио би на све што га је прошло... сјетио би се и Фрључке и његових другова..... оног догађаја, а из груди му се са уздахом омакне: „И они су мене убили“!

Наша је војска била пошла из Подгорице некуд на исток. Трубе

раздираху ваздух, а зефир витлаше војне заставе. Говораше се да хоћемо да овајамо. Перо Обрадовић је без ичијег знања отишао у извидницу и доста измако пред војском.

Наши су се логорили на Ђемовском а на једној долиници близу турске карауле димила је скоро проливена крв. Један је плотун с карауле одјекнуо низ пештере и ловите Цијевне и један је биједни живот завршен: Пера Обрадовића сад више не бјеше међу живијема!

Алексинац, 1897. год.

Саво П. Вулетић

—**—

З а ш т о ? !

Судбина горка у мноштво дана
Гурну ме с мјеста — оставих дџм;
Вих се ко лептир по туђих страна,
Па с' опет винух ка мјесту свом.

И ондје гдје бјеше мој мили сад
У коме зраком пловљаше мир,
Над киме пчелица зујаше тад,
И своја крила — пушташе у шир.

Сад тамо расту бодљиви трни,
И ту се гаји злокобни јад;
Јер туна живе врагови црни,
И то је њихов перивој сад.

Задивљен тиме, што се је збило!
Радо у гроб пошао бих лећ;
Када је такво мјесто ми мило,
Зашто бих и ја живио већ?

Његуши

Јован

Изгубљени друг

Прича из турскога живота

— Рудолф Линдау —

У неке турске канцеларије примају се млади људи од властелинских породица, који желе постати чиновници. Та чиновничка „школа“ траје три године; приправници плате не примају, али им ни рад није тежак.

У једној од таквих канцеларија срегоше се једног лијепог јутра два младића.

— Раифе, друже мој! — узвикну један од њих.

— Како си, мили друже Садиче! — рече други.

Оба бјеху, по изгледу пријатно узбуђени. Поздравише се таквијем гласом, као што то захтијева лијепог тон знатног турскога друштва. Раиф и Садик сједоше на столице и почеше тихи али живахни разговор.

— Како се радујем што те видим друже Раифе! Како си? Како ти се допада Стамбол? Јеси ли се кад год сјећао твоје домовине и твојега друга?

— Живим врло лијепо, и Стамбол ми се много допада; а моју милу домовину како бих могао заборавити?! Често сам се сјаћао тебе и желио сам, да се што брже отресеш од жестоке болијести, која те је била приковала кревету, онда кад смо се раздвојили.

Па како се сад осјећаш? Ти си једнако нешто блијед, али ми се чини да си весео.

— Ја сам сад здрав, слава Алаху!

Како ми је мило, што сам те опет видео! Сад нас одиста неће ништа раздвојити. О, Раифе, како сам срећан што те виђу.

Садик беј и Раиф-беј бјеху родом из Мале Азије. Били су сусједи и вршњаци. Од раног дјетињства, када су се још васпитавали у харему под надзором жена, држали су се, лијепо играли заједно, и затијем до шеснајесте године дијелили су међу собом радост и жалост свога дјетинства и младости. Дијелили су, али не једнако срдечно: добродушни и искрени Садик волио је Раифа до таквога степена, да је све, што је имао, добровољно давао своме другу, а себични Раиф био је у љубави према првом врло хладан. Садик је осјећао, да је свезан с Раифом срдачном дружбом; у њему се никад није породила таква мисао,

да би Раиф могао не осјећати према њему онако, као што он осјећа према своме другу.

Садик-беј и Раиф-беј бјеху врло лијепо, стасити младићи, оба потомци знатнијех породица: Садик беј — син Чапаноглу, из рода старијех књажева Дербејеа. Раиф беј — син Хусејна-беја, из некада моћнога и богатога рода Спартале. За сад се ниједан од њих није могао назвати имућнијем човјеком.

Садик, без сумње, пошао би стопама свога оца — спаљиве, и свршио би свој живот у мјесту, гдје се и родио, да га Раиф није навео на другу мисао. Посљедњи, једном када му је било дванаест година, саопшти Садику, да ће одмах по свршетку свог васпитања отићи у Стамбол, гдје ће постати моћан и богат човјек. Садик је усхићено рекао, да ће и он отићи у Стамбол да се тамо обогати.

Међу учитељима, који су се занимали Садиковијем и Раифовијем васпитањем, бјеше у то вријеме у кући Чапаноглу један учитељ францускога језика, који је прије но што је дошао у Малу Азију, предавао тај језик сину једнога високог турскога чиновника у Стамболу. Тај чиновник био је стари друг Чапаноглу, и Ахмед-ефендија, по његовој препоруци, добије учитељско мјесто ком Чапаноглу.

Ахмед-ефендија бјеше честит и образован човјек. Он одмах заволи свога послушнога ученика, и радо се с њим разговарао и одговарао му на његова питања, која нијесу имада никакве везе с изучавањем францускога језика. Од Ахмед-ефендије Садик-беј дознаде како ће постићи карјеру.

Да дође до тога, Садику је ваљало прије свега, да ступи у једну од канцеларија Високе Порте. Препоруком Ахмед-ефендије, није му било тешко доћи до тога, и помоћу Алаха, он ће далеко коракнути. Треба да буде честит: више од тога, није од њега ни захтијевао његов учитељ „бити чести,“ по учењу пророка, значило је усвојити све благородне врлине човјека: вјерност храброст, правду, милосрђе, тјелесну и духовну чистоту.

— Ја ћу бити честит, ефендија, — рече мали Садик. — Ослоните се на њега.

По свршетку лекције, радосно потрчи код Раифа и исприча му све, што је дознао од Ахмед-ефендије.

— Спартали нијесу мање благороднији, него Дербеји, — рече Раиф, — ја ћу отићи исто тако далеко, као и ти.

— Одиста, — одговори Садик — ја не бих друкче ни желио. Мене је страх и помислити, да ћу некад имати право запо-виједати теби.

— Тога права никад нећеш ни има-ти! — љутито узвикне Раиф.

Садик се од страха измаче корак на-зад, но одмах се примаче к другу.

— Ти не треба да се на мене љутиш, ако сам те увриједио, — рече дружевски Садик. —

Раиф не одговори ништа и изгледаше, да његов кратки ијед прође за вазда. Иду-ћи путем, Садик се сјети Раифа и тешко се прекори, што је увриједио свога друга.

Младићима је ишла већ седамнаеста година, кад је једнога дана код Чапаноглу дошао његов друг Хусејин-беј, отац Раи-фов, који му саопшти, да Раиф жели поста-ти чиновник и моли га, да се заузме око тога, како би га примили у једну од кан-целарија.

— Ја бих то сам учинио, — продужи Хусејин-беј; — но има већ тридест година, да нијесам био у Стамболу, и вјеруј, не знам, коме треба да се обратим с молбом. Ти имаш, ако се не варам, старијех прија-теља у министарству. Могу ли те замолити, да препоручиш коме од њих мојега Раифа?

— Са задовољством ћу то учинити — одговори Чапаноглу — ја ћу данас писати Изету-Мули; он је у Стамболу пресједник врховнога суда.

Хусејин-беј оде а Чапаноглу одмах позва Садика, да напише обећано писмо Изету-Мули. Сам старац ријетко се лаћао пера, и написати ма и најкраће писмо био је за њега велики труд. Садик, напротив, имао је особити дар зато, те је више пута код оца вршио дужност секретара му. Чувши наредбу, Садик се смјерно поклони и рече:

— Ви бисте ме усрећили, драги оче, кад бисте ми допустили, да у писму, по-слије Раифова имена, ставим и своје име. Ја бих такође желио, с Вашом дозволом, постати чиновник, и волио бих с другом отићи да се за то спреим. Чапаноглу се није ни најмање зачудио, чувши ту молбу.

Из Садиковијех уста, често пута из-лијетале су такве ријечи, из којих је отац добро разумио, да му син жели покушати срећу у Стамболу. Чапаноглу не бјеше томе противан. Садик му је био четврти син, те кад три старија добровољно остају у своме селу, то породица и без Садика има доста представника у Малој Азији.

— Нека буде тако, како ти желиш, — рече Чапаноглу, и нека ти благи Алах даде срећу у твоме предузећу. Благослов мој пратиће те у Стамбол.

Послије три неђеље дошао је писмени одговор од Изета-Муле, у којем се захтје-вало да Раиф и Садик што брже крену у Стамбол и назначено је да су им тражена мјеста сигурна.

Прије но што је одговор стигао, Са-дик се жестоко разболи и леже у кревет. Имао је јаку грозницу. Хусејин-беј, међу тијем, пошље свога сина у Стамбол.

Садик је о томе дознао, тек послје три неђеље. Опорављајући се, често пута питаше за Раифа, којег се бјеше јако уже-лио, гораше од жеље да се с њим види; отац да би га умирио рече му како је Раиф отишао нешто прије да би нашао у Стамболу стан за обонцу.

— То је врло љубазно с његове стране — примјети Садик — то је прави друг!

Болесник се стараше, да се што брже опорави: добровољно испуњаваше све ље-карске наредбе; но грозница бјеше јача од лекарске науке и добре намјере бо-лесникове.

Тако је протекло неколико мјесеци. Напошљетку, Чапаноглу изгуби сваку над-на оздрављање свога сина, који толико ослаби и изнемогао да није био кадар ни што жељети нити се чему надати.

Одједном сасвијем изненада, болесник се поче опорављати. За два мјесеца Садик се толико поврну да се слободно могао спремити за у Стамбол. Прије поласка, он пође, да се поздрави с Хусејин-бејом и да види, нема ли каквијех порука за Раифа.

— Поздрави га, — рече старац Спар-тали — нека свето памти ријечи, којима га је пратила његова добра мајка. Затијем, понеси му ово: он даде Садик у неки мали свилени завежљај и реци му, да је то мајчин поклон. Раиф ће се томе обрадовати, јер је још из малена волио злато. А ти, Садиче, буди такође добар, скроман, сјећај се вазда, при свакоме послу, славе својијех предака, части очеве и љубави матере своје.

— Све ће бити тако, како ви наре-дите, на колико Алах ми даде моћи — одговори Садик, дубоко се клањајући.

— Будите љубазни казати ми, гдје ћу наћи у Стамболу Раифа?

— Гдје сад живи није ми познато — жалоснијем гласом одговори Хусејин-беј — у посљедњем писму жалио ми се, да му је стан врло далеко од Високе Порте.

Од тога времена ја сам му писма шиљао преко Изета-Муде, и тај ће ти казати, гдје ћеш наћи Раифа

Дошавши у Цариград, Садик одмах пође к другу свога оца, предсједнику врховнога суда. Од њега је дознао, што ће радити у канцеларији, у којој је био и Раиф. Требало је да се Садик прво јави начелнику своје канцеларије: Саид ефендији па тек онда да потражи Раифа. Ма да му је тешко било ипак је тако и учинио. Садик тек што се поздрави са Саид ефендијом и доби од њега наредбу, гдје ће бити у канцеларији кад на једанпут уђе у собу Раиф. Ту се они и поздравише онако срдечно, како смо раније описали Садик виђе, да његов друг напредује. За годину дана, он је много узрастао и добио је благородни и достојанствени изглед. На њему је била хаљина од танкога сукна, богати појас и вјештачки сложена чалма. Садик у не би ни пало у очи све то да му Раиф, чим су сјели, не рече: твоја је одјећа била доста лијепа за село, али у Стамболу не ваља. Ја ћу се постарати за све, што је потребно. Надам се, да ти је отац дао доста новаца, те да можеш живот лијепо удесити. — Отац је све предвидио — одговори Садик — и дао ми је прилично новаца.

Садик се сјети, да је код њега Раифов поклон од мајке му; што му га је Хусеин-беј био дао.

Раиф безбрижно узе завежљај и стави га за појас.

— Садашњи мој стан — продужи Раиф — врло је мален за нас обојицу. Ја ћу одмах потражити други.

— Напосљетку испуниће се моја ваздашња жеља, да живимо заједно! — рече Садик — како сам сад задовољан!

— То се разумије — рече Раиф — и моји овдашњи другови већ знају, да ћемо ми живјети заједно. Ти си им већ познат по имену, а сад ће бити врло ради упознати се с тобом лично.

— О, ти си мој прави друг — рече дирнути Садик — захваљујем ти много, много!...

За двије године, последије тога, Садик и Раиф нијесу се растајали. Садик се осјећао потпуно срећним у близини свога друга, није ни опажао какво унижено мјесто заузима код Раифа. Међутим је пред другима — његов се положај скривао; за околину је Садик био, као год и прије, знатан младић. Инпоновао је и тиме што је било нечега књажевског у његовоме ви-

сокоме статусу, благородноме лицу и великијема, озбиљнијема, њежно лијепојема очима. Он постаде љубимац цијеле канцеларије. — Али није умιο добити репутацију и доброга расуђивача и способнога слуге.

Три године Раифова припремања прођу и он доби достојну награду за свој усрдни рад. Потражио је мјесто у министарству финансија. Мјесто је добио али испрва с врло малом платом, но опет често се бар појављивао пред високом особом господина министра и обратио је на се његову пажњу и то прије свега, својим спољашњијем угледом и лијепојема покретима; а кроз неколико времена министар опази, да је лијепо и стасити младић, у исто вријеме и добар чиновник. Мало по мало па и министар почне повјеравати Раифу такве работе, које су излазиле из круга његове дужности, а Раиф је све то вршио тачно и уредно. Напосљетку министар отворено изјави да је Раиф-беј најбољи чиновник у његовом министарству и изда наредбу, да се преведе у виши чин.

Чињаше се као да је Раиф са великом скромношћу примио високи чин, а међутим он се пред Садиком сувише поносио својим сјајнијем успјехом. Садик је у то вријеме мирно и скромно продужавао свој рад у канцеларији. Раиф да би узбудио злобу код свога друга, преувечавао је пред њим своја одличја, и себе називао дееном руком господина министра; а о Садикову положају говорио је са неким презрењем гријешећи се с човјеком чију доброту јасно не познаваше. Садик пак вјероваше у све, што му је Раиф говорио, као у ријечи Корана, а његове лијепе, добре очи пламћеле су од радости при разговору о сјајном успјеху друга му.

— О Раифе, нек ти Алах пошље дуг живот! ти ћеш доћи до највишег положаја.

— Чини ми се — Рече Раиф — ти си признао прије но што сам ја мислио, да Спартали нијесу гори од Деребеја.

— Ја те не разумијем! — са зачуженим погледом рече Садик. — Шта хоћеш с тијем да кажеш?

— Ти ме не разумијеш?! — припита Раиф — а зар си заборавио, како си ми једном приликом пријетио са твојим наредбама, које ћеш ми давати, кад се успнеш на највише скале чиновничке службе?

— Не — одговори Садик — ја се не сјећам, да сам игда то говорио или и помислио на тако што.

Садик је потпуно разумио ријечи свога друга, а није се никако могао сјетити онога шта му се сада пребацује!

Послије неколико времена и Садик је оставио канцеларију Високе Порте, пратен најљепшијем жељама својијех другова, те пријеђе на скромну службу у министарству просвјете и црквених дјела.

Једнога дана Раиф-беј изненади свога друга, рекавши му, да ће се брзо растати, јер је намјеран оженити се. Они сад имађаху по двадесет и три године; пријешли су били вријеме у којем се обично Турци жене. У ријечима Раифовијем није било ничега чудноватог, али су оне Садика убиле као гром.

— Ти ћеш ме оставити? — жалосно га запита Садик. Што ће од мене бити?!

Раиф га погледа, махну главом и насмија се.

— Смијешан си, Садиче, не можемо вазда остати нежењени. Ја сам се ријешо оженити се, а послѣје ћеш и ти, разумије се. Таква је општа судбина.

— То се зна, и мени се треба женити!...

— Ти гледаш на то, као на несрећу?

— Не, ја не гледам као на несрећу, јер је то дужност свакога мусулманина. Но виђу несрећу у томе, што се морамо раздвојити. Ја се нијесам за то спремио.

— Ми се не раздвајемо, љубазни Садиче, — рече Раиф доста срдечно — ми ћемо и даље остати другови.

Другога дана, Раиф предложи другу, који бјеше још једнако жалостан, да учине један мали излет. Дођоше у улицу Шах-Заде, уставивше ее пред једном лијепом, новом кућом.

— Како ти се допада ова кућа? — рече Раиф.

— Лијепа је — одговори равнодушно Садик.

— Мило ми је што ти се допада — продужи Раиф — јер се надам, да ћемо доста пријатнога времена у њој провести.

— Како то?

— То је моја кућа; купио сам је прије неколико дана; мислим брзо ћу се са женом и преселити у њу.

— Зар ће твоја свадба брзо? — запита зачуђено Садик; имаш већ и вјереницу?!

— Јест, имам.

— Ти ми нијеси ништа казао о томе!... О Раифе!

— Немам обичаја избрбљати се о нечем прије времена — рече Раиф. Прије три дана Хаџи-Ешреф беј пристао је на мој брак са његовом шћером Аишом.

— Ако се не вaram — старија његова шћер удата је за Мурат бејом, сином твога началника? — упитаће Садик.

— Јест, — одговори Раиф.

Кроз неколико дана била је свадба Раифа и Аише.

Говораше се, да је Аиша врло лијепа и да Хаџи Ешреф, знатни и имућни трговац, даје својој шћери велики мираз. И лијепу кућу за коју је Раиф рекао Садик, да је купио, даровао је Хаџи-Ешреф младенцима.

С великом се тугом враћа у вече Садик у свој стан, гдје га је све подејећало на изгубљеног друга.

Једног јутра Садик прије по што ће отићи на душност, сврати на пазар робова, те уговори с једном од трговкиња, коју су му препоручили, да му ова нађе такву дјевојку, која ће бити: лијепа, млада и добре нарави.

Трговкиња запита Садика за његово име и адресу, обећавши му, да ће се све испунити по његовој жељи.

Три мјесеца послѣје Раифове свадбе, ожени се и Садик-беј са лијепом и пријатном шеснајестогодишњом Мишром.

Чињаше се да је млада врло срећна, јер шта би и тражила више, кад ју је изабрао за жену тако знатни младић, као што је Садик беј. Младенци су се скромно на мјестили у омањој кући, на западној страни Стамбола, у улици Ак-Серај.

Прође много година. Садик је добио капетански чин; осјећао се врло сретним са својом љубљеном Мишром. Имађаху двоје, врло красне мушке дјеце. Приходи Садикови, који су се сваке године увећавали, могли су добро издржавати породицу му.

Садик се с Раифом гледаше доста ријетко и то вазда у лијепоме великоме стану Раифовом. Раиф је свега једном удостојио својом посјетом скромну кућу у Ак Серају и то одмах пошто се у њу Садик настанио. Садик није био увријеђен таким свакако презривим поступком свога друга. При првој и посљедњој посјети Раиф је рекао Садик, да се међу старијема друговима не мора строго одржавати етикеција. Садик пак враћајући се са дужности, вазда је свраћао своме другу.

Раиф имао је доста посла. Будући генерални секретар, он је прије од свију других морао сазнати што се догађа у мини-

старству финансија; у двору па и у цијелом Стамболу вјеровало се да нема бољег начина, да се каква заплетена ствар изведе начисто, но да се претходно учини о истој објашњење са Раиф бејом. То је доста пута Раифу донијело великих материјалних користи. Раиф беј и ако бјеше себичњак, ипак је код њега била и нека врста правичности: он је узимао велики бакшиш за крупне ствари, — мање пак свршавао је и за ситнице.

Доцније у Цариграду почеше говорити о Раифу, прво као о нешто имућнијем човјеку, последије као о богатом, па као о најбогатијем. Осуђивали су га за једну ствар: врло мало жртвоваше на богоугодна дјела.

Садик је често пута чуо, да се ружно о Раифу говори. Он га је свакад искрено бранио.

„Ви не знате Раифа тако, као што га ја знам. Он је добар и племенит; његов дух тежи к узвишеноме. Због тога, он и не опаже неке ситнице; тврдичлук и подлост код њега не постоја.

— „Добри Садик! — говораху му за леђима. Његово часно и поштено срце не разумије подлости.“

Једне страшне, бурне ноћи, плану велики пожар у Ак-Серају, кућа јаднога Садика, заједно с другијема, постаде жртвом пламена. Он се с породицом једва спасе, а све што је у кући имао изгоре му.

Сјутра дан отиде Садик код Раифа.

— Шти је ново, беј? — сrete га Раиф са питањем.

Од неко доба, он бјеше почео, да са Садиком разговара формалнијем тоном. Испрва Садик држаше да ријеч „беј“ значи шалу, па би другу такође шалећи се одговорио са позивом: „господине генерални секретару, но опет се враћаше на „Раифе“, а генерални секретар продужаваше њега звати „беј“, неки пут би ту титулу и особито нагласио, желећи ваљда другу обратити пажњу на велику разлику међу њима по богатству и положају.

Садик у није ни на уму падало, да Раиф одавно жели њихове првашње искрене другарске одношаје замијенити са односима формалним између богатог генералног секретара с једне и сиромашног нижег чиновника с друге стране.

Кад оног јутра последије пожара, Раиф упита Садика са: „шта је беј?“ он му врло просто одговори.

— Ти, одиста, ништа не знаш о мојој несрећи?

— Не, а што ти се догодило?

— Изгорела ми је кућа и све, што је у њој било.

— Нек ти Алах помогне! Што сад мислиш?

— Градити нову кућу, а што друго?

— Јест, разумије се, — замишљено одговори Раиф.

— Ја сам те хтио молити, да ми позајмиш једну извјесну суму новаца — мирно продужи Садик.

— Шта?! — раздера се Раиф. А на његову мршаву, блиједу лицу појавише се знаци злобе и пакости, које Садик и не опази.

— Девет хиљада форинти, — рече Садик врло мирно као да Раифово „што“ није ништа друго значило него просто питање: „колико ће требати?“

— Девет хиљада! — разгоропади се Раиф — па пошто нешто поћута настави нешто мирније али гласом ироничним, који је наговјештавао Садику непријатељство: ја видим да ти вјерујеш лажнијем ријечима, које се проносе да сам ја богат и свемогућ, који управљам свијем у министарству финансије, и све окрећем на своју корист, те и не знам гдје ћу с новцима, који ми без муке улијећу у џепове. Мислио сам да ти у души осјећаш, да у свијема тијема сплеткама нема ни једне истините ријечи и да, за оно мало што имам вјерујеш е је то заслужени плод суровога рада, и то таквога, којег би малина савладати могли.

Садик, бјеше упрко поглед у свог друга и климаше главом.

— Зашто се с том молбом не обратиш оцу — продужаваше Раиф зар није љепше добити милостињу од њега, но је тражити од другог, пошто је овдје ријеч баш о милостињи јер ти знаш да од својих ништавих прихода не би могао одвојити ни за плаћање интереса на тражени новац, а камо ли да би могао исти исплатити.

Садик полагао и ћутећи покуша да се подигне са столице на којој је поред Раифа сједио, но му овај умирући га стави руку на раме и задржа га.

— Ти си се сад нашао у великој забуну, рече Раиф и глас му постаде тобош благ и њежан, ја ћу ти добровољно помоћи, док ти што не пошље твој отац. Дођи данас у министарство, тамо ћу ти дати пет...не, шест стотина форинти, а ти сам

можеш знати, примаш ли те новце, као поклон или у зајам.

Садик се лагано диже са свога мјеста, учтиво се поклони и изађе, не удостојивши свога изгубљенога друга не само ријечи, но ни погледа.

Дуго је Садик ходао чисто блесаво, погледајући око себе, и не видећи ништа. Дубока жалост обузе ми душу. Он је осјећао, да га је нова несрећа стигла, изгубио је оно, што је много веће, него његово имање, јер је изгубљенога друга не може надокнадити. Сио је на једно усамљено мјесто и дубоко се замисли. Мало по мало све му постаде јасно. Он је разумио, да се цијелога свога живота у Раифу варао, али га ни сад не мога омрзнути! Жалио је друга, жалио је себе што друга нема и тужним срцем оде својој кући.

Садиков тужни изглед није нико правидно тумачио: објашњавали су га догађајем од прошле ноћи. Прави узрок његове туге остао би за свакога непознат, да није грижа савјести присилила Раифа да сам открије тајну. Он није разумијевао поштену душу Садикову, те није ни посумњао, да ће тај одмах поћи својим познаницима, да се жали на дрскост свога друга.

Послије Садикова одласка, Раиф је неколико пута нагло пријешао собу; бјеше обузет жељом да подијели с ким своја осјећања те оде у харем да исприча догађај својој жени Аиши-Ханум. Он нађе код ње оца јој Хади-Ешрефа. Раиф му се смјерно поклони и одмах започе:

— Врло сам рад видјети Вас код своје куће; ја сам хтио разговорити се с Аишом о једној важној ствари, за коју ћете се и ви може бити заузети.

Раиф све исприча о одважној Садиковој молби, послије о ријешењу, које је слиједило за њом.

— Признајем — заврши Раиф-беј, да сам с њим поступио врло рђаво; но пошто сам га скроз познао и видио, да жели извући од мене велику корист на рачун своје несреће, то нијесам могао допустити, да ме на тако подал начин превари; ја сам му сурово рекао, да пет или шест стотина форинти има вазда код мене на расположењу, док добије новце од оца. Ја сам се за њега стидио, видећи га оборене главе, као какав преступник крао се излазећи из куће, чија су му врата била вазда отворена.

Завлада дуго ћутање. Хади-Ешреф се бјеше замислио и сисаше ћилибарни врх

својега дугачкога чибука из којег пушташе лаки облак дима. Аиша је сједјела обривши своје немирне очи. Хадија напослѣтку прекиде ћутање.

— Садик-беја, рече он држе за племенита и поштена човјека. За таквога и ја га сматрам.

— Тако? ви му бисте дали оно, што жели?

— Јест, лао бих.

— Треба да признам — рече Раиф-беј, желећи савладати своју љутину, треба да признам, да су ми моји новци одвећ драги, ја их не могу бацити првоме, који ме срене.

Поново завлада дубока тишина. Хадија опет пушташе густе димове из свога чибука. Раиф бацаше на њега узнемирене и чисто злобне погледе, но старац бјеше миран, а из погледа му се могаше читати презирање Раифова поступка.

— Садик не може бити за тебе први кога сретеш — проговори Хадија послије кратког ћутања — он је твој друг.

— Друг мојијех новаца — досадним подсмјијехом додаде Раиф.

— Твојијех новцима нема већега непријатеља, од тебе самога.

— Смијем ли вас најучтивije замолити на то ће Раиф — како то треба да разумијем? Ваше ми ријечи нијесу довољно јасне.

Спустивши своју лијепу главу на прса Хадија полако проговори:

— Мудрац зна цијену стварима и према томе зна, да је злато нека драгоцјеност. Зато он не жали ни труда ни старања, само да га добави; но ко злато добија цијеном душевнога мира, цијеном губљења свог уважења код честитијех људи, тај преувеличава цијену тог метала и плаћа га врло скупо; ко пак воли злато више, него свога друга, тај сам себе вара.

Хадија окрену главу и, погледавши на Раифа, настави:

— Ја ћу одмах отићи Садика и замолити га, да прими од мене новце, који су му потребни.

Хадија се затим поклони зету и шћери, па изађе тихо и величанствено.

Раиф га спуждено погледа. Затим се окрену пут Аише, у нади да ће ова осудити свога оца, но се жестоко превари: Њеним бићем бјеше овладао неки страх; бјеше упрла поглед у земљу и ћутање. Раиф слеже раменима и изађе из куће.

Трудио се да се за свој поступак оправда пред свијетом. Цијелог дана је при-

чао са познаницима само о једном: трудио се да представи Садика као дрског молиоца, а себе да истакне као добричину, али нико не додаде на његово причање: „ти си добро учинио.“

Међу тијем Садик у се није требало правдати од гласова, које распростираше Раиф.

Хади-Ешреф није био једини, који му је понудио тога дана новце.

У то вријеме на престолу турске царевине бјеше жесток владалац, пред којим су сви од власти дрхтали, али га је народ волио, јер је јако мрзио неправду ма од кога она долазила, његови су ударци као муња убијали често пута и високе особе и гдје је год видно потребу, он се јављао као најмилосрднији и највеликодушнији покровитељ. — Новци у његовијема очима нијесу имали никаквога значаја, а сребро-љупце је презирао више свега.

Султан често пута падаше у меланхолију и тада није налазио задовољства ни у чему, па најпошље ни друштво жена није било у стању задовољити га у таком слушају. Ничега се нијесу дворске особе тако бојале, као таквијех момената, који су доста често бивали. У таквим случајевима султан је обраћао пажњу на такве стваре, за које гледало да се свакако од њега сакрију.

Да би дворјани развеселили султана, и скренули му пажњу са које чега, причали су му различите приче из живота цариградског друштва. Због тога, причање у двору о догађајима у Цариграду, могло се упоредити са каквим најобичнијим дневним журналом и природно је, да је султан на два дана последије пожара у Ак-Сарају знао све до ситнице што је било међу Раифом и Садиком. Приповиједач тога догађаја био је један пламенити и од султана веома поштовани старац. Он је хвалио Садика, а с презрењем говорио о Раифу.

Пошто је приповиједач заћутао, настало је на дивану опште ћутање, које је сам султан прекинуо.

Владалац се дубоко замисли; ни један се мускул не помицаше на његовоме строгом лицу, само танка кожа на јагодицама и на челу мало подрвени.

— Зовите ми Садика Чапаноглу! — рече султан и отпусти старца.

Кроз један сахат био је Садик у двору. Није знао зашто је зват, али не осјећахше страха, јер се није сјећао никакве своје погрешке и срце му је обично куцало кад би помислио да мора изаћи пред стро-

гог султана. Тихијем корацима примаче се Садик у један од слугу и нареди му да иде за њим. Кроз цијели ред величанственијех сала доведе слуга Садика у осамљену собу, која се чинила као мјесто удаљено од свега свијета! Ту је сједио султан!

Садик досле није ни једанпут био код султана, али је ипак знао цијелу дворску етикецију. Примаче се владоцу на извјесно растојање. Султан га пажљиво гледаше. Њему се допаде племенито лице и виски стас Садиков.

— Теби се догодила несрећа? — запита Султан.

— Прије три дана изгорела ми је кућа — одговори Садик.

— Ја нијесам на то мислио — ти си се посвадио са својијем другом Раифом! Зашто?!

Садик у задрхташе усне... ћутао је.

— Ти знаш да мораш одговарати, кад те ја питам — продужи султан, а глас му је био њежан и милостив.

— Треба да кажем истину — тихо додаде Садик, а затијем прибра своје мисли и стави руку на прса у којима му срце силно бијаше.

Султан га гледа сањиво.

— Послије пожара — тихо поче Садик — ја сам отишао Раифу и замолио га, да ми даде новаца како би подигао кућу. Ја сад увиђам, да је то било лакомислено с моје стране јер, може бити, да не би никад био у стању новац му вратити.

Садик застаде.

— Продужи! — рече султан.

— Ја сам га молио да ми даде повећи зајам а он ми мјесто тога понуди само пет стотина форинти и то, као дар. Ја нијесам дар примио...

— То је све истина?

— Јест.

— Кад је све то истина, коју знаш, како осјећаш на то?

Садик се поклони до земље говорећи:

— Ја се више не љутим на Раифа.

Султан ћутећи гледаше Садика; у његовијем очима засија искра доброте и њежности. Оде из собе, али се брзо врати носећи у рукама свилени завежљај запечаћен воском.

— Узми то! рече султан мекијем гласом у нади, да је калиф заштитник и покровитељ свакога доброг мусломанина. Ти си изгубио невјернога друга, али си зато нашао вјернога покровитеља. Слава Алаху! Иди!

Кад је Садик отишао, султан нареди министру, да строго прегледа цијело Раифово имање и ако Раиф-беј не могне чисто доказати, да је његово имање стечено честитијем и поштенијем радом, да му се све узме, а он да се пошље на острво Хијос.

Министар, истог дана до сунчаног заласка пред двадесет свједока нађе да је Раифово имање увећано понајвише митом!

Другога дана буде објављено да се Раифу узима сво његово имање а њега поведу на Хијос. Преступник се држао чудновато. Признао је своју погрешку; на сва упућена му питања одговарао је тачно и јасно. Лице му је изгледало мртво, готово укочено, а по његовој блиједој боји, по укоченом погледу — могло се опазити како ужасно страда.

Дошавши на острво Хијос, Раиф се намјести у једну малену кућицу. Људи, који су га возили, бијаху поткупљени од Хаџи-Ешрефа, да би му били на руци а на острву се знало да свака услуга учињена Раифу биће добро плаћена. Али осуђени није имао никаквих жеља: ништа га не радоваше, ништа му није могло олакшати страдање.

Послије шест мјесеца Раифа није било међу живијема!

За имање и новац Раифов, по наредби султановој, оградеше завод за глухо-нијеме, а Садик постаде началник тога завода и у тој часној дужности остао је до своје смрти. Могоао је бити задовољан својом судбином, јер поред осталог и султан је свакад обраћао на њега своју високу пажњу. Но на његовоме лијепоме, некад безбрижном лицу, опажала се сјенка туге, а вјерна му Мишра знала је, да Садик тугује за изгубљеним другом.

С руског X.

Крваво пријатељство

(По народном.)

I.

У подножју мрког Гарча
Малено се село ниже,
Од катунских других села
Граду Спужу понајближе.

У времена негда стара
„Једноше“ се село зваше,
А скоро га „Загараче“
По планини тој прозваше —

Племе мало, ал' богато
У људима и у свему —
Бег-Зотовић, спушка злица,
Завиђаше на то њему.

Наоколо града Спужа
Многа села подјармио,
А од овог малог села
На љуте је муке био.

Кушао је свако средство,
Али ништа не поможе —
Ма никако покорити
Ово село — село вражје.

И мито је обећава,
И са четом у н' упада —
И видио од њег' бјеше
Зла, покоља, — доста јада!

За и злочест враћао се
Са појата њиних дома —
И за дуго сјећао се
Погибије и полома! —

Село бегу не даваше
Мировати на крајину —
За то дању — дању, ноћу
Погибију снује њину:

„И главе ме макар стало,
„Ма сатро Спужа свега,
„Покорит' их морам сада!“
Таква брига ломи бега.

У племену томе храбром
Кнез Вукац је тада био;
Са јунаштва и крајине
Он се бјеше огласио!

— Трн је био он у оку
Б'језном бегу Зотовићу:
„Погубим ли њега како —
„Све остало покорићу!“

Бег је ово промислио,
Бег је тако рачунао,
Но кол'ко је *таквих* било
Бег то *добро* није знао!

Увјеран је добро био,
Да га смаћи он не може
За то Драшу к себи зове,
Да му у том' он поможе. —

Драша за то добар бјеше, —
Драша Кадић, права злица,
Безаконик отровани,
Рода свога издајица! — — —

До земље се бегу клања,
Афериме даје њему; —
Бегу мило, па се смије...
И тапше га по рамену.

„Оглашена храброст твоја
„Сад ми нешто, Драшо, треба,
„А у томе нек' ти буде
„У помоћи Алах с неба!“

Пошто сједе бег ће тако,
 А Драша се теке смије... —
 Улизица свака тако
 Лицемјерство своје крије!
 „Па да чујем, беже силни,
 „Што сад хоће мудрост ваша?
 „За остало не брини се!
 „Све ће свршит' вјерни Драша.“
 — „Наш град тврди на све стране
 „Племенима страх задаје,
 „А малено Загараче
 „Нашу силу не признаје! —
 „Непокорно и немирно
 „Око града чето вије
 „Ни султана не признаје
 „А за арач — збора није!
 „Тако једном послах своје
 „Да покупе десетине,
 „Ал' Андрија Вукадинов
 „Одрубил им главе њине! — — —
 „Као муња с врх литица
 „На град с четом наш салети;
 „А општрицу њина мача
 „Многи Турчин већ осјети!
 „Све богазе око града
 „С костима су затрпали;
 „Борећи се за слободу —
 „Већ су многи ту остали!
 „Залуду су ти бедеми,
 „Залуду је војска многа! —
 „Мировати не можемо
 „Од племена „вражјег“ тога!
 „Па те дозволах, да те питам:
 „Како ће се доскочити
 „Томе јату проклетоме, —
 „Како ли га покорати?!
 „Кнез Вукац је — веле — сада
 „На глас испа у то село; —
 „Кад би њега погубио
 „Село би се намах сплело —
 „Па би сада лако мога'
 „Сатријет га до темеља!
 „Хеј то би ми радост била —
 „Теби слава неувела!..“
 — „До сада је за то брига,
 „Виђу, беже, твоја била,
 „А од сад се, вјеруј Драши,
 „Око чела мога свила!“
 Бег весело на то скочи
 И даде му мало дара:
 Свиле, злата и још нешто —
 Цигле два, три девердара.

II.

Од Служа је до Бована
 Све мислио Драша: што ће?
 А немирна душа му се
 Све пуњаше грдне злоће.

Како кнеза да погуби
 Смислит' није никад мога,
 Док се сјети Крститеља
 И самога Творца Бога.
 „На кумство ћу кнеза лако
 „Погубити!“ — Драша збори;
 А паклена душа њега
 За недјело већ не мори;
 Но весео, силан, бјеше
 Што му на ум то је пало!
 А што ли ће свијет рећи!
 Њега за то није стало.
 Па пред собом снаху посла
 И дивно је научио:
 Како неће кнезу казат',
 Па се и он опремио:
 Девердаре браћи даде
 Што му беже дао бјеше,
 Па полако преко Зете
 Пут Пошкаља иду пјеше...
 — Ту ће они да се стану
 Више поља на главицу;
 Ту ће Драша да учини
 Грдну, вељу Касапницу.

III.

Чим је кнезу глас допао,
 Да га мокро кумство чека,
 Неспреман је похитао
 И без гуња и јелека.
 На кумство је потрчао,
 А не да се коље с братом
 Продатијем и здруженим
 Са душманским турским јатом.
 Два му сина за њим трче
 Као двије горске срне!
 Ах, зла часа! да с' ниједан
 Више дома не поврне!
 Јер ни они не узеше
 За појасом ни кумбуре.
 Искрај куће до Пошкоља
 Не ходише двије уре
 И сретоме три Кадића
 Ђе су рекли, да се стану,
 Па почеше да се љубе —
 А у томе пушка плану...
 И кнез Вукац су два сина
 На долину мртав лежи..
 А Драша им главе сруби
 Па пут Служа срамно бјежи...

IV.

Бег Зотовић на глас ови
 На Загарач с четом бану:
 „Ха, сад ћу их сатријети!“
 У души му радост грају! —

Но и овог пута није
Задобио славу већу: —
Ко ј' одвише — веде — хитар,
Тај прескочи лако срећу.

Загарчани, соколови
Када ово разумјеше
Са свих страна, ка' орлови
Пут пошкоља полећеше;

Неки кнеза дома носе,
А остали приосташе
И са четом Зотовића
Крваво се ту поклаше...

С мртва кнеза разјарени
Ка' вукови кивно лете. —
Кивно газе за осветом,
Своју браћу да освете. —

Иза Гарча сунце тоне
И потоње зраке скрива,
А над овим разбојиштем
Подигла се магла сива;

Кроз ту маглу четовође
Са Турцима грдни бјеже...
А на мјесту разбојишта
Многи, многи мртви леже.

Загарчани кад виђеше
Е да браћу осветише
Мртва кнеза су два сина
Саранише — ожалише.

V.

Иза смрти кнеза Вукца
Богета му мален оста;
На оца се уметнуо
И сеоцким кнезом поста.

Стричеви му кажевали
Све што му се с оцем збило,
Па ђетету слушајући
У душу се све упило.

Момче расло, наставало
А с њим миса једна расла:
Да освети оца, браћу —
Миса грозна и ужасна!

Није лако прегорети
Оца, браћу своју милу! —
Због тога је четовао
Своме стрицу и на силу.

Мучио се свакојако
Како ће их осветити!
Али му се не могаше
Баш никако потревити.

И у томе момак зоран
На женидбу он већ наста:
Бјеше диван и наочит
Невеликог таман раста;

А у Драше бјеше цура
На удадбу настанула:
Зорна, дивна и лпјепа,
Што се вели — као була!

И, гле, чуда, Живаљ иде
Те Драшину шћерцу проси:
Драша даје без ријечи —
Живаљ добре гласе носи;

И Сенију за Богетом
Доведоше и вјенчаше
И са тијем, тобож, они
Мир и слогу окончаше. — — —

VI.

Сенија је добра била
Богета је и волио. —
Да с' освети, он је згодан
Тек сад начин замислио.

И, гле, чуда, како ће се
Ови јади догодити,
По Сенији он ће једном
Пријатељу поручити:

Да дојави к њему стоку,
Да заједно овце пасу;
А Прасквичке шуме бјеху
Због испаше тад на гласу.

Драша одма без домисли
Овце к њему дојавио,
А Богета сусрео га
И добро се посилио

Заједно су овце пасли
Уједно им тајин био:
Како ће их сад посјећи
Богета је све мислио;

Те због тога дјецу, жене
К својим кућам опремише
А он, Драша и два сина
Код стала се осамише.

Тад Богети сунце сину:
Сад ће своје да наплати
И тог дана докле мркне
Немогаше дочекати.

Дан је био рђав, мутан,
Облаци се небом вили,
А у вече страшну кишу
На земљу су оборили.

Пошто стоку уредили
Вечераше — поспаваше,
Ал' Богети те вечери
Спавати се не могаше.

Ужасна му миса трену
И отвори своје очи,
Па полако испод поле
Он на страну од њих скочи;

Нож извади па повуче
Са огњилом крај оптрице
Па је хитро русе главе
Одрубиле све тројице!

Пусту стоку тад замину
И оћера право дома;
Па Сенији плахо рече:
„У род, жено, пођи одма,

„Да приватнш тајин Драши
 „И сврати се крај колибе
 „Виђи је ли какве штете
 „Од синоћне било лимбе.“

Кад Сенија на тор дође
 Над мртвом се браћом сави:
 Врисну као змија љута
 У мал' те се не задави.

Па осталој браћи јави
 Те мртваце саранили:
 „То су они — свако рече —
 „Ваистину заслужили!“

Сенија се — веле — опет
 Код Богете повратила
 И у слози и у миру
 Два му сина подњивила.

Т...ћ.

**

Неколико докумената о вјековној независности Црне Горе¹⁾

приредио Марко Драговић

„Ах, да виде свјета пуци остали
 Из низинах, одкуд вида нема,
 Крст ов' славни, непобјеђен игда,
 Врх Ловћена што се к небу диже...
 Не би троме прекрестили руке
 Док ви за крст подносите муке,
 Нит би зато барбарим ве звали
 Што ви мросте док су други спали“.

Мажуранић. „Смрт Смаил-аге Ченгића“.

I.

Нема тога који хоће, да поштено и истинито позна „Крст ови славни непобјеђен игда, врх Ловћена што се к небу диже“, који неће признати историјску истину, да је Црна Гора била све од пропасти српске државе, па до дана данашњег, независна како од Турске царевине, тако и од Млетачке републике. Независност Црне Горе и њено витештво, које, као што је рекао велики Енглез Гледстон, превазилази традиције витештва термопилских и маратонских ју-

нака, све ће се више славити и узносити у свијету, што се тај свијет буде боље упознавао с црногорском историјом.

У потоње вријеме појавила се читава књижевност о питању о независности Црне Горе. Неки и то, к сажалењу наши српски књижевници, најмарљивије се старају, да докажу, да Црна Гора није била независна ни у вријеме Црнојевића, ни у вријеме владика из разних племена; па су се дотакли и времена владика из куће Петровића-Његоша. Између таквих споменућу гргетешког архимандрита Иларина Руварца и србијанског гимназијалног професора Томића.

Књижевност овакве врсте појави се особито од онога времена, или боље рећи од знамените 1896. године, кад витешки књаз црногорски Никола I, са својим Црногорцима, прослави на Цетињу двјестогодишњу владу у Црној Гори куће Петровића-Његоша. Пошто у овој радњи немам намјере водити с ким год полемику, то се ни обраћати нећу на вишеремену књижевност. Нека макар сваки дан напишу по једну књигу противу Црне Горе они неће бити у стању, да помраче витешку борбу црногорску и њену у свијету задовбивену славу ни за једну длаку. Ма колико се старали непријатељи нашега народа, па били то домаћи или инострани, да изведу и докажу зависност Црне Горе од Турске или Венеције из различних непријатељских Црној Гори списа, или из списа слабо обавијештених писаца, или из писама и трактата које су непријатељи црногорски писали, а Црногорци за њих ни знали нијесу; на посљетку убиће их историјска правда, која никада никаквима извртањима, и злонамјерним коментарима, неће моћи бити уништена. Историја је „свјетило

¹⁾ Одломак из нештампаног рада уређеног по документима „Русија и Црна Гора у XVIII вијеку“.

истине“ и то свјетило истине, преко рука онога, који ће свестрано и савјесно изучити живот црногорских мученика и крвавих бораца за крст часни и слободу златну, достојно ће оцијенити ову борбу и да ће Црној Гори мјесто најузвишеније међу народима, који су за вјеру и слободу водили борбу.

Остало је једно народно предање из времена кад је знаменити Нуман паша Ђуприлић ударао на Црну Гору 1714. године. Као што је познато из историје Ђуприлић је тада прошао и похарао велики дио Црне Горе. Црногорци су уклонили били своју чељад у неприступне планине; а све што је било способно оружје носити борило се с Турцима и сваку пед земље, коју су Турци пролазили у Црној Гори, обилато су облили својом крвљу. Чувени јунак из племена Озринића, из села Велестова, Вукота Мрваљевић изишао је био с неколико Озринића у Ставор планину и отуда нападао на Турке, који су већ заузели били цијело племе озринићско и дошли и у племе Бјелице. Турци не само да су заузели села, него су гонили Црногорце и у планине и њих заузимали. Кад су дошли спрема једнога брда, на којему је био Вукота, са својом дружином, Турци су их звали на предају. Вукота је одговорио: „вала Турци ево не оћете да нас оставите с миром ни у ова брда. Ето јуче сте узели ту главицу, а данас или сјутра ћете ову; али ја имам трећу, четврту, пету и имам их без броја. Ви ћете на једну, а ми ћемо на другу и никад ви се предати Црна Гора неће, но ћемо се тако борити док иједнога Црногорца живог буде“. Осим неколико знаменитијих побједа, које су Црногорци одржали над Турцима, оваква је била вјековна борба црногорска противу својих неприја-

теља, док је, напосљетку, витештво црногорско *принудило* Јевропу, да призна независност Црне Горе; али се и том приликом показала нечовјечна као и вазда, те је за цијело хришћанство заслужну Црну Гору оставила у тако тијесним границама.

Противу писаца, који писаше о зависности Црне Горе, устао је др. Лазар Томановић и написао је повећу историјску расправу, којом је одговорио архимандриту Руварцу на његову „Montenegrina“; а у „Гласу Црногорца“ одговорио је г. Томићу на његову расправу о Ивану Црнојевићу. Но и осим ових устали су још неки српски књижевници и новинари. те су у разним листовима заслужно пропратили радове напегрене противу Црне Горе. Осим српских књижевника одговорио је архимандриту Руварцу и учени Рус Павле Ровински.

Колико су и како су ови браниоци црногорске независности одговорили противницима — о томе нећу овјде расправљати. Привешћу за овај први дио моје радње неколико писама, из којих ће се виђети како су Црногорци не само оружјем, него и пером бранили своју независност противу и Турака и злонамјерне писаније млетачке, и противу некаквих турско-млетачких трактата. Та ће писма љепше расвијетлити ствар, него ма каква друга расправа, која би о томе била написана. Из депеша рускога државнога канцелара, књаза А. Чарторијскога, с радошћу ћемо виђети како је тај велики државник велике и братске нам Русије, у пух и прах разбио бечку дипломатију, која је хтјела, да се користи тим млетачко-турским трактатима, па да помоћу њих докаже зависност Црне Горе од Турске.

Још 1754. спремала се турска војска да удари на Црну Гору. Но

везир босански хаџи Мехмед-паша, знајући из прошлости да није лако ратовати с Црном Гором, учинио је покушај да митом и пријетњом принуди Црну Гору на покорност и плаћање арача. У ту сврху послао је своје људе у Подгорицу и Спуж, да преко тамошњих бегова и ага изврши своју намјеру. Године 1754. хаџи Мехмед паша дошао је с војском у Гацко, одкуда је хтио да удари преко Никшића на Црну Гору; али се ту задржао и послао писмо владици Сави Петровићу и главарима црногорским. То значајно писмо не нађох у архиву; али нађох одговор на исто и из њега се може виђети каквога је садржаја било и то писмо. Писмо гласи:

„Његовој свјетлости везиру босанскоме Хаџи Мехмед-паши.

Велики султан Мехмед пети послао је вашу свјетлост, да установите ред у Босни и Херцеговини, и да казните бунтовнике и зле људе; али ти немаш царске наредбе да водиш какве послове с Црном Гором, која никога не узнемирава и не вара, но сама за себе постоји. *А ако дође да ратује противу ње, ми ћемо се помоћу Божијом и нашим оружјем од свакога бранити и никога нећемо пуштити да пошлаци нашу слободну земљу докле је шједнога Црногорца у животу.* Слава Богу о Црној Гори брину се они, који стоје више свијех другијех, који сједе на пресголима и на главама круне носе и у руке скиптре држе. А ви, вапа свјетлост примате зле људе, даривате их влашћу и постављате пашама, као што се види из тога што сте поставили за пашу најгорега човјека у свијету Абдулаха капетана спужскога, који се стара да вазда трају свађе међу нама, и да се вјечито продужава ратовање. Он несрећне хришћане, турске поданике, различнима мукама мучи, па

неке у Биоград и Скадар продаје. Он је подговорио и капетана нишичкога, да с војском напада на црногорска погранична мјеста. Сад ако у вас има правде и суда дозовите њега и његова брата, па наредите, да им се одма посијеку главе. Ако тим зликовцима главе не откинете, ми ћемо се жалити на високо мјесто, па тада може и за вас бити што год рђаво. *А што кажете да имате царски ферман, да ратујете противу наше Црне Горе, вашему је господству познато, да су и пријед многе наше долазиле противу Црне Горе; али се ни мало нијесу похвалили својим успјесима.* Надамо се, да ће тако бити и сада; а при том ми имамо за заштитницу и побједоносну руску царицу, и друге хришћанске царе у Јевропи, који ће на темељу правде подићи за нас своје оружје. Чекамо од вас праведни одговор.“

Баш у ово вријеме догодили су се и унутра у Црној Гори неки непријатни догађаји. Милаковић пише о томе овако: „Неки од главара били су се позавађали између себе и у народу такав раздор метнули, да се нашло и таквих отпадника, који су до те подлости дошли, да су 1754. године отишли к везиру босанскоме Мехмед-паши, а од њега у Цариград, и обећали се султану, да ће његовој власти потчинити Црну Гору, и да ће Црногорци од своје добре воље плаћати данак.“¹⁾

Кад су се ови непријатељски поступци чинили противу Црне Горе с поља, а у унутрашњости биле овакве смутње, митрополит Василије

¹⁾ Овакви су отпадници били и они Црногорци, који су, подмићени од чиновника млетачке републике, писали бајаги у име све Црне Горе и свих главара црногорских она *подложна* и *понижна* писма, којих су се дочепали неки историчари да по њима изведу зависност Црне Горе. Као што су ови у Цариграду самозвано

није био у Црној Гори, него у Русију из које се тек повратио у октобру 1754. године. Пошто се Василије повратио дознао је за сву злу срећу, која се спрема Црној Гори од извањих непријатеља, и за све невоље, које се догодише унутра у Црној Гори. Са свом силом свога прегалачкога духа заузео се да утиша домаћу несрећу и смири завађене главаре, у којој намјери пропутовао је скоро сву Црну Гору и, на срећу народну, постигао је у томе велики успјех; јер су се, под упливом његових енергичних и родољубивих ријечи, скоро сви завађени главари, а с њима и народ, не само примирили, него су се најозбиљније почели спремати, да непријатељу даду јуначки отпор, као што су га и дали кад је дошло до борбе, а то ћемо виђети напријед. Овај преокрет ствари у Црној Гори лијепо нам разјашњава ово писмо везира хаџи Мехмед-паше. Писмо гласи:

„Од мене Хаџи Мехмед-паше везира бошњачког, нек је знано црногорском владици Василији.

„Прошлого годишта ја сам изишао с војском на Гацко, одкуд послах у Црну Гору владици Сави, и осталијем Црногорцима, под уговором да они дођу код мене, или ћу ја ударит с војском на њих, и они нађоше ва боље да дођу и да ми се покоре, него ли да се противе султановој војсци, и они се обећаше да ће плаћати хараче и ја их предах Абдулах-паши; а он исти и преставио их је мени. А сад по повратку твоме у Црну Гору чујем нешто друго, да

подлагали Црну Гору султану, тако су ови други то чинили према млетачкој републици. Но они Црногорци, који су вазда остали вјерни аманету борити се за слободу до потоње капи крви, поништили су све покушаје и домаћих изрода и извањих непријатеља.

си их кано ђаво сврнуо на другу страну, и како виђу тебе Црногорци слушају, па не плаћају ни арача, нити примају тескере, да не примају паше, нити остале аге султанове. Знади да сам ја за прошло годиште платио Султанову величеству паре од харача, узете од Абдулах-паше; а сада шиљем даву великој Порти на тебе, па чекам дан и ноћ срећна фермана, и ја сам чекам с војском да умирим тебе и твоје. Имам над у Бога да од моје руке и у море утећ нећеш. него ћу те живог на колац набити; а све ћу оне главаре повјешати, којизи се око тебе находе. И ово ти пишем да се добро размислиш.

Из Травника 29 априла 1755.“

Владика Василија одговорио је на ово смјело писмо овако:

„Од мене владике Василија Петровића хаџи Мехмед везиру бошњачкоме.

Примио сам твоју књигу и разумио што ми пишеш. Ја виђу да си ти већи господин срећним султаном над Босном постављен, да чиниш и судиш добријема право; а эле и неваљале људе да кастигаш Разумјех (кано човјек не безуман), да у оној књизи нијесу твоје истовјетне ријечи, јер су одвећ маните. Море бит, да је твој писар мимо тебе, и мимо твоје заповиједи, то учинио, *па је написа да он заповиједа вјештуру, који може да поточи лађе*; а паметан чојак гледа да мјесто тихог приста ништа не западне у часову погибију. Срећни султан, ком је Бог дао да царује и да не слуша неправду и потварања, расудит ће што је право, али неправдо, од долазећих му дава; јер ја његовом величеству нијесам никаква зла учинио, да би мога на мене кренути војску. Знади да и ако си ти господин везир, да нит се ја бојим твога коца, ни конопца, чим

ти мени пријетиш; јер ником не чиним ничесова зла, а чиним добро, колико могу; па и сваком препоручујем, да тако твори, што могу посвједочит све аге султанске, налазеће се око Црне Горе, међу којима имам ја за сада и Абдулаха спужког капетана, који је погазио Божу вјеру и заклетву, те је са својом војском напао на наше чобане, узео сву стоку, а људе побио; па кад су то виђеле султанске аге устали су противу њега, зато што су с нама у добро и у мир; а ти си га прифатио и пашом си га направио; и он се ни од чега не устеже. Ми знамо да он поданике султансва величества продаје, а теби паре даје. Знади добро да ће за то дознат и његово султанско величество, поради чега си се ти удружио са таким злијем човјеком. Гледај добро, он тебе вара и доводи турске поданике мјесто Црногораца. Он је она три човјека динарима поткупио да кажу е су Црногорци, а они и нијесу Црногорци, већ наши гранични сусједи, а ваши поданици. *Црна Гора и не мисли за њи, само ти се чуди како ти таквијема људима вјерујеш. Ја би тебе савјетова да ти стојиш у мир и рахатлук и задовољи се са поштењем, које ти је Бог и срећни султан дарова.*

У Црну Гору 11 маја 1755 год.“

Каквијем благодетством и величином духа с једне стране, а презрењем и финим подругивањем с друге стране, дигне ово писмо владике Василија према писму башњачкога везира Мехмед-паше.

По напутцима од башњачкога везира почели су сплеткарити противу Црне Горе и околни Црној Гори турски главари од Подгорице, Спужа и Жабљака и писати некаква писма у смислу, разумије се, везир-

скога писма; али су и њима Црногорци достојно одговорили.

Ево једно такво писмо:

„Од нас владике Саве и владике Василија, војвода, сердара и свијех главара црногорскијех кадији, муселиму и свијема агама од Подгорице, Спужа и Жабљака.

„Примисмо вашу књигу у коју пишете час пријед да ви одпишемо. Ви знате да Црна Гора није никада арача плаћала, као што ни данас не плаћа, па ни она села црногорска, која су под самим вашим градовима. Прошле године није био послан у Гацко ни један главар од Црне Горе, но по писму везира босанскога, које је писа владици Сави, послан је био Живко Дамјанов са још три друга, да учине неки уговор с везиром. У толико ове подмити и превари Абдулах бег капетан спужки и пође с њима на Гацко к везиру и поведе капетан са собом никшиће, спужане и друге и превари везира и рече му: Ево сам ти довео кнезове од Црне Горе, да ти се предаду и да хараче плате. Зато везир капетану даде пашалук. Кад ми чусмо одма писасмо везиру, да га је капетан преварио; али везир мјесто да казни пријеварника, дарова поменутога Абдулак пашу.

„Што турци пријетите да ћете ударити с великом војском на нашу земљу — ви сте и пријед долазили и знате лијепо како сте прошли, војујући на нас. Кад виђесте да силом не можете ништа учинити — ви оћете да преваром учините; али ћете се и у томе преварати. Ми чекамо на своју земљу вашу војску — нека наша земља нашу крв попије.“

Из приведеннога виђесмо што су Турци радили противу Црне Горе и како су Црногорци пером бранили своју слободу док је дошло до рата;

а сад да видимо што је у исто вријеме радила млетачка република, и је ли та хришћанска држава помагала Црној Гори, која је републику заклањала својим јунаштвом, да јој Турци с ове стране не скоче на грбава леђа. Та лукава лисица, која из прикрајка гледаше што се гдје чини, па гдје шћаше виђети јачега њему се придружи, па удри на слабијега, која се стараше не да помаже правоме, но да угоди ономе од кога се бојаше. Не само не помога Црној Гори, него учини најнепријатељски поступак, какав се ријетко може наћи у историји одношаја међу народима. Држим данема непоштенијега поступка од тога кад један човјек, или један народ, не из јунаштва, или ма каквога ма и најмање оправданог узрока, него да само угоди јачему и ономе од кога га је страх, напада и тлачи правога, или слабога. Али вели народна пословица: „ако је ко јачи, Бог је свачи“ и Бог прима правога у заштиту, а силнога неправедника порази и уништи, баш онда кад он мисли да је на највећему степену славе и силе и кад, у заслијељености својој, мисли да је његова сила непобједљова.

Поступак млетачки према Црној Гори објасниће нам лијепо ово писмо Јустина Болду.

„Ми Јустин Болда по преведрој господи млетачкој над-провидур од Њотора, Арбаније, Новог и Будве.

„Вазда су Црногорци познати у опачине и немире с подложницима преведре госпде и за зла дјела, која учинише, принуђени бисмо изћерати их из града и из државе. Они су вазда били, па су и сада, издајници Порте Отоманске, којој су подложници, с којом Портом речена преведра господа најбољи и бистри садрже мир. А сад нам је дошла

особита, темељита, заповијед од пре-свијетлога господина Франа Гриманца, провидур-ђенерала од Далмације и Арбаније, с његовом огледаном наредбом, да очито забрањујем, колико се највише може, свијема подложницима преведре републике, који су у ову област, да од сада и вазда Црногорцима, како мушкога, тако и женскога пола, не буде давано никакве помоћи. Кад би исти Црногорци бјажали од Турака, да се нема нико од њих, и ништа њихово, примати у кућама нашијех подложника; а ако би који хтио силом уљећи у принципову земљу, да се такав има убити. Да би се могло боље пазити на њих мора се поставити оружана стража по свијема границама.

„Тако исто забрањује се подложницима преведре републике у Црногораца куповати што год, или им што год продавати. Ако би који подложник преведре републике учинио икакву помоћ, или љубав, Црногорцу, то ће такав бити осуђен на сирт и његова добра би ће у беглук узета. Ако ко за некога докаже да је преступио протуву ове највише наредбе такав ће добити награду од стотину дуката и би ће сачуван у тајности за вазда. Ако ово докаже и какав год кривац, који је за преступ осуђен на казну, сувише од вишереченога дара би ће му опроштена казна.

„Да би се ова наредба боље испунила заповиједамо сердарима, капетанима, кнежевима, суђама и свијема старешинама од комуна, да ово више пута објаве народу, и да пазе, да се иста заповијед најтачније изврши. Сувише милост обећајемо и осигурајемо оне, који би се шпијонством удостоили заслужити вишеречену награду, па кад би ови били и највећи преступници, да могу

слободно доћи код назначене власти и примити помиловање и обећани дар.

„Такође имамо врућу потребу од шпијуна за Котор, Нови и Будву. Ко би хтио ове дужности примити нека дође у речена мјеста, ће ће бити научени у ономе што им је потребно знати за њихову шпијонску раду. Кад буде ови проглас преписан на славенски језик, тада нека буде прочитан у свако мјесто, свему народу, да не би ко послѣје рекао, да није знао за ову велику наредбу.

„Писао Зан Батиста Сан-Фермо секретар. У Котор септембра 10, године 1756.

Ово је писмо писано таман у очи турскога напада на Црну Гору; јер се турска војска окупила по црногорским границама у октобру. а већ у новембру био је нападај.

Но како се Црногорци непрепадоше од турске војске и турских дивљачких пријетњи, него достојно одговорише, тако се још мање прпадоше од оваквих нечовјечних млетачких проклама. Црногорски одговор на ово писмо гласи овако:

„Пресвијетломе господину Јустину Болду венецијанскоме над-провидуру од Котора, Арбаније, Новог и Будве.

„Не можемо да вам не одговоримо на вашу прокламу, коју сте дали подложницима принциповијема, а од које сте копију послали и везиру у Босну; а такође и на друге прокламе, које сте издавали противу нас, а које су све дошле и у наше руке. Ви подижете противу нас Турке, као што нам исти Турци кажу, а и ми то очима видимо. Ви називате нас невјернијема људима, од рода невјернога и безаконога. *Ви сами размишљате јестели право рекли такве ријечи о народу православне вјере Христове, и закона свете цркве источне, и народа*

поштеноса и светоса славено-српскога, од којег су произлазили свети цареви српски и војводе (ерцези) црногорски, патријарси и архијереји, свештеници и поштени људи, главари и официри; од којих су многи бивали и у служби млетачкој и толико су вјерни били првобитној републици, да им је давала под заповијед своју војску и саму касу, и није се још никад нашло, да је који од њих био невјеран; а између ваших чиновнијех људи бивало је толико невјерника, да сте са преступницима напуњали цијеле галије и тамнице. А што пишете да смо издајници Порте Османске — ми не можемо бити њени издајници; јер јој никад нијесмо били вјерни ни подложни, ништа ћемо икада, него се бијемо да отхемемо оно што су они нама отели, и да сачувамо своју вјеру и своју слободу. Ми не знамо зашто нас овако мрзите. Зар за то што смо помагали републици у вријеме рата Ципра, Кандије и Мореје, Каштел-новога и Цетиња, за које позивамо као свједока преузвишенога Бартола Ерицу, на којег дође 60 хиљада турске војске, и ми њега сачувамо и у Котору допратисмо? Па кад би најпотоњи рат са Турском пођосмо неколико нас у помоћ републици; јер сви не могамо због тога што чувасмо наше границе од Турака. Под заповједништвом владике Данила Црногорци ударише на Бар и Турке у град затворише, папу од Арбаније разбише, оружје и господу млетачку од турскога ропства сачуваше, и армату у море упратише, како нам свједоче и атестати. Тако исто и под Улцињ вјерно принцип помогосмо. За све ово ми нијесмо тражили никакве награда, осим што принцип одреди неколицини Црногораца плате, али бише и они преварени. Но ни један поступак ваш није нам био толико противан, колико овај садашњи, кад издасте ову прокламу, у

коју дајете забрану, да не могу имати с нама посла наша браћа и сусједи, кумови, сватови и пријатељи, с којима смо од настања и до дана данашњи у љубави живјели. И то нам ваша власт сада забрањује и видимо да се мјесто љубави уводи мрзост у Краини.“

Црногорци, у својој витешкој раздражености и огорчености противу подлости млетачке нијесу се ограничили овим писмом, него су, као људи свијетлога образа и свијетлијех дјелах својих, написали и друго писмо Дужду и Савјету млетачком. Писмо гласи овако:

„Не можемо пропуштити, а да овијем првијем путем не учинимо једну изјаву вама, преведри принципе, и преузвишеноме Савјету. Још од давнијех времена ваша република учинила је пријатељске уговоре са господарима нашега славнога српскога царства, да се боре заједно противу опћега непријатеља вјере христијанске цара Отмановића, који неправедно, с његовом силом, уљезе у земље наше славне државе, те и данас јадни христијански народ пати и страда под тирјански јарам турски.

И ваша преведра република виђела је више пута нашу вјерност храброст и постојаност у прошлијем ратовима од Ципра и Кандије, Мореје, Каштел-новога, Царинах, Водника, Шестанске горе, Сутормана, Вртијељке, Шенђера наше, кад удара на Котор, Цетиња, Бара и Улциња.¹⁾

¹⁾ Турско млетачки рат, познати код нас под именом рата од Ципра, Кандије и Мореје принудио је владу млетачку да тражи од Црне Горе помоћи и на тај позив похитало је у помоћ преко хиљаду одабраних јунака. Код *Новога* Црногорци су помогли Млечанима противу Топал (ромога) Осман паше. *Царине* и *Водник* су мјеста у Ерпеговини, где су Црногорци Млечанима помагали. Шестанска гора, између Бара и Улциња, где су Црногорци, као млетачки

„Пошто се свршио рат под Улцињем ваша република учини ненадни мир с Турском; а нама обећа дати помоћ противу опћега непријатеља, ако нам буде потреба, и то ако се не мога јавно, оно бар погајно. А сад, о бесмртни и правдни Боже! Ми бисмо не само остављени без помоћи, но бисмо и преварени. Мјесто помоћи од републике ми сад трпимо најгрђе пакости од исте. Ево већ трећа година од како на нас нападају: везир босански, везир румелијски и паша арбанашки, желећи нас покорити и наситити се наше хришћанске крви. У ово тешко вријеме ваша република не само није нам помогла, него сте још свакојакијем начином наговарали и учили Турке; како ће нам више зла учинити. Из каквијех разлога, преведри принципе и господо савјетници, толико зависти и мрзости имате противу овога хришћанскога народа, који вам је толико помогао? К чему ли служе онакви жестоки прогласи, који су разаслани по свој Боки Которској, од којих је дошла копија и до нас, од које и вама пиљемо препис, да видите да и ми знамо све што се ради противу нас, у овакву нашу нужду? На што вам служе толики шпијуни, и због каквога узрока затвористе пред нама све путове, како по суху тако и по мору, те не можемо добавити потребне ствари? Зар зато, да би нас Турци

помоћници, потукли турску војску 1718 године. *Суторман*, планина више Бара, и ту су црногорци помогли Млечанима 1717, кад су ударили на Бар. *Вртијељка*, *Цетиње*, *Бар* и *Улцињ* не требају овђе објашњења, јер о томе има ријеч и у историји црногорској. И у тим мјестима Црногорци су учинили Млечанима обилату помоћ (о Шенђер паши спомиње и владика Петар II. у „Горском Вијенцу.“) Обратите на ово пажњу, оче архимандрите Иларионе, који онако подругливо спомињете ова мјеста у вашој „Montenegrini“.

лакше могли метнути под своју сабљу? Но сад се јавно види, да крјешка и силна десница Божија стоји над нама и сна нас је овога пута сачувала, и чуваће нас и у будућа времена. И ако смо остављени од наших сусједа и старијех пријатеља, оцети нијесмо остали без добријех пријатеља, међу којима је највиши наша браћка Русија.

„Сад ми сви, с опћега договора, једнијем гласом, као громом с највишега врха Црне Горе, зовемо, како се може јасно чути и разумјети посред ваше славне републике у Млетке, и позивамо сву нашу браћу, која се налазе у вашим службама, па били то официри или прости војници, да их изволите отпуштити из ваше службе и послати на њихове домове; будући није прилично да Црногорци, које ви називате невјерницима и безаконцима, находе се у службе ваше републике.

„Ако преведра република не задовољи ово наше праведно захтијевање ми ћемо учинити противу вас протест пред свијема хришћанским државама и за ваше зле поступке противу црногорскога, славено-српскога народа, поднијећемо праведне жалбе.

„Све пошшене државе знаду, да ми нијесмо невјерници, но да смо ми Славни, јуначки и вјерни народ, који не штеди и последњу кап крви проливити за хришћанство, којему вјерно служимо.

„А што нас називате издајницима Порте Отоманске — слободно вам на то одговарамо, да је такво назвање, које нам се даје од ваше стране, нама веома пријатно; јер ми никад нијесмо били вјерни ономе невјернику, који је непријатељ свега хришћанства, и који је варварском силом завладао свијем нашим царством, и који оће да уништи и ови мали скуп хришћански, којег брани превишња десница

Божја, и надамо се, да и до свршетка свијета бусурман неће нас пошлациши.“

За бављења свога у Русији¹⁾ митрополит Василије постао се заинтересирати Црном Гором не само руске високе чиновнике, какви су на пр. били: граф Алексија Петровић Бестужев-Рјумин и граф Михаил Иларпоновић Воронцов, па и саму царицу Елисавету Петровну. Ствари црногорске Василије је тако високо истакао, да се о њима почела водити озбиљна преписка међу Русијом, Аустријом и млетачког републиком; а кад је митрополит Василије био у Сењској Ријекци, 1756. године, писао је отуда многа писма у Русију, поводом којих руска је влада почела врло озбиљно да распитује о Црној Гори. Та питања она је чинила преко својих посланика у Бечу и Цариграду. Будући су ови руски посланици слабо што знали о Црној Гори, они су били принуђени тражити извјештаје од аустријске владе и млетачких заступника у Бечу. Само собом се разумије, да су млетачки заступници давали врло неповољне извјештаје о стању Црне Горе; а мало боље и бечка влада.

Ради примјера навешћу два таква извјештаја и то прам извјештајима, које је шаљао својој влади руски посланик у Бечу гроф Каизерлинг.

Ево што Каизерлинг пише о томе како га је извјестио о Црној Гори млетачки посланик Корер.

„Млетачки посланик Корер, који се налази овдје, на моје питање о Црногорцима дао ми је одговор да слободних Црногораца нема. Да би ово потврдио казивао ми је следеће разлоге: Кад је последњи владалац Црне Горе, и околних њој земаља,

¹⁾ О томе ће бити доцније опширније ријечи а овдје толико колико се односи на овај први дио нашега рада.

Стеван Црнојевић, год. 1516. отишао из Црне Горе, тада су Турци заузели све његове земље и држе их и данас под своју власт. За још бољу потврду овога напомиње он два доказа, који се налазе у актима млетачкога архива. Један је докуменат од 26. јунија 1543. године. Ове године био је састанак млетачких и турских комесара и на томе састанку написали су акт, у којему су тачно описане све границе црногорске, и сва област црногорска прибројена је к турској држави. Други је докуменат од године 1600. У томе документу описан је договор међу отоманском Портом и млетачком републиком, у којему договору, опет су тачно описане границе црногорске. Тамо се говори како сва Црна Гора, и све земље управ до которске области, остају у границама турске државе. Корер тврди још и то, да се је Порта отоманска вазда користовала врховнијем правом над Црном Гором, као над земљом која је саставни дио турске царевине; да је Турска назначавала у Црној Гори паше и губернаторе; да је узимала од њих сваке године данак, као са других својих провинција.“

У ово вријеме била се повела ријеч, да се пресели неколико Срба из разних српских земаља, па и из Црне Горе у Русију. Поводом тога питана је аустријска влада да каже своју ријеч о пресељењу неколико Срба из Аустрије, а у исто вријеме да каже што мисли о Црногорцима. Ево што о томе пише граф Каизерлинг:

„Царица—краљица (Марија Тереза) сажаљева што при данашњим приликама не може дати повољан одговор на питање г. посланика. Посље тешкога и дуготрајнога рата она осјећа велики недостатак у народонасељењу своје државе, особито кад

иде ријеч не само о насељењу земаља, него и о одбрани граница. Због тога не може никако допустити иселење Илирцима, који су забиљежени у посланиковом списку, изувимајући жене и безбрачне синове и ђецу оних Илираца, који су се већ преселили у Русију... Што се тиче Црногораца, царица—краљица не може скрити сумњу да они, по достојерноме извјешћу, признају врховну власт султана турскога плаћањем некога данка, те су тим изгубили преимућства потпуно слободних људи; а кад би они прелазили кроз Маџарску не би могли мимоћи турске земље, чим би се могле изазвати какве непријатне ствари. Но надати се је да се ово неће скрити од просвијећене пажње њенога величанства царице руске, и да ће она увиђети да ли може оваква ствар изазвати сукоб с Портом, што би могло дати случај другим дворовима, који се старају да подигну Порту против царских дворова, да ту своју давно жељену намјеру испуне у данашње вријеме, кад наша опћа корист захтјева да оба царска двора најпажљивије чувају мир с Турском.“

Овакав одговор аустријске владе послао је Каизерлинг својој влади. Ствар црногорска прегледана је у Колегију Иностраних Дјела и ту се ријешило да се Каизерлингу пошаље одговор који гласи овако:

„И ако су Црногорци ошкољени многим народима, који се налазе под турском влашћу — ми смо дознали из различитих истинитих извора, да су они слободни људи, који не само што не признају врховну власт Порте, и не дају јој никаквога данка, него се налазе у вјечној борби с Турцима ради своје одбране. И ако су у договору међу Портом Отоманском и млетачком републиком Црногорци уступљени Турској, такви договори не важе ништа,

и остају без сваке силе; јер слободан народ не може се уступати другоме без његова пристанка.“*)

Но и Црногорци се нијесу оглушили на клевете млетачке и сумњичења аустријска, него су и са свој стране достојанствено одговорили. Графу Каизерлингу пише митрополит Василије овако:

ј „Вашему сијатељству познато се како Црногорци желе имати у владну руску царевину један пук војске, од иладу људи, који би се ввао црногорским. Овај број људи већ је скупљен и био би до сад отправљен у Русију, да није било препрека, које су нам чињене од стране млетачке републике.

„Мајор Стеван Петровић, који се налази у војничкој служби њенога величанства, казао нам је како је млетачки посланик, који се налази при двору аустријскоме, говорио вашему сијатељству, да се Црна Гора налази у поданство Порте отоманске, што је потврђавао историјом ове земље, и некаквијем трактатима, који су чињени међу турском државом и републиком млетачком; а такође и тијем да ми Турској плаћамо данак. Овијем се република изговара те не оће допустити Црногорцима пролазак кроз њене земље. Осим овога поставила је своју војску противу Црне Горе, те је не само пријатељски, но се може рећи варварски, затворила своје границе од Црногораца, као што свједочи ови проглас, којег је издао Јустин Болду, од којег пишемо вам тачну копију. Брод који је био посла из Тријестна Стеван Пучков и мајор Петровић, да прими под Котор Црногорце, уапшен је, чим је дошао у Котор, од истога Јустина Болду, ће и сада стоји.

*) Руска историја од С. М. Соловјева т. XXIII стр. 264 и 265.

„Ја одговарам на споменућу изјаву млетачке владе, која тврди да су Црногорци турски поданици, и да им плаћају данак, да та изјава није истинита; јер Црногорци никад нијесу били турски поданици, нити су им икад плаћали икаквога данка, но су свагда стојали противу Турске оружаном руком, и многе побједе над њима одржали. Осим овога и кад је република ратовала с Турцима обраћала се к нама с молбама, да јој поможемо — што смо толико пута чинили.

„Молим ваше сијатељство да ову изјаву доведете до знања њенога царскога величанства, а међу тијем, док дође највише ријешење, да радите код млетачке владе, да пропуштају Црногорце, који се желе преселити у Русију. Фјуме (с. Ријека) 13 децембра 1756.“

Грофу Алексију Петровићу Бестужеву—Рјумину, рускоме државноме канцелару, митрополит Василије пише овако;

„Већ је трећа година од како наш благочастиви црногорски народ трпи од Порте отоманске и млетачке републике велике напасти. Порта отоманска, преко везира босанскога, и преко других пограничних паша, старала се је да склони Црногорце да признају, да су турски поданици. Да би ово боље и лакше достигла употребљавала је ласкање и подмићивање; а кад овијем начином није могла успјети, почела је пријетити, да ће великом војском напавути на Црну Гору и принудити је силом, да призна над собом турску власт. Напоследку република млетачка, завидећи пријатељству, које постоји међу Црном Гором и Русијом, и помоћи коју примамо од њенога величанства за нашу вјерност према њој, измијела је о Црној Гори неке неприличне измишљотине, које потврђује земаљском

историјом и некаквим трактатима; а те се измишљотине састоје у томе, да се Црна Гора налази у поданство отоманске Порте. Тијем су они побудили Порту отоманску, те је дигла противу нас везира босанскога су око 60 хиљада војске, а такође и везир македонски и паша арбанашки покренули су војску, те с великом силом опколили Црну Гору и све путове и пролазе затворили. Република пак млетачка затворила нас је од стране мора флотом и учинила забрану, под пријетњом смртне казне, да ни један Црногорац не буде пропуштен кроз њихове градове и мјеста, што је у самој ствари и извршено кад је уапшена у Котору лађа, коју је овамо послао пуковник Стеван Пучков и мајор Петровић, да прими хиљаду Црногораца, који хоће да ступе у службу њенога величанства.

„Молим ваше сијатељство, да извијестите њено величанство о овима насилничкијема, неправеднијема и противузаконијема поступцима, који се чине противу нашега отачаства“.

Бранећи своје отачаство од непријатељских нападаја митрополит Василије није заборављао ни јадни наш народ, који је робовао под турском влашћу. У једноме писму, које је писао своме великоме пријатељу, графу Михаилу Иларионовичу Воронцову, пише овако: „Ја се још више брижим за јадни народ наш који живи у Арбанији, Македонији, Босни, Србији и Бугарској, него за нас Црногорце; јер ако Црна Гора пропадне, на коју они гледају као на своју избавитељку, ја се бојим да ће и они изгубити надежду на спасење, па да ће из очајања примити Мухамедову вјеру“.

Године 1788 заратила је Турска с Русијом. С овом потоњом ступила је у савез и Аустрија.

Приликом овога рата догодила се једна новост у историји Црне Горе. Овога пута посла свога посланика, неколико војске и грамату и аустријски цар Јосиф II. У грамати, у самоме почетку, читамо овакве ријечи: „Гледајући на похвалну ревност и отличну храброст, којом је јуначки народ црногорски вазда се старао бранити своју вјеру и своју славу“...

О овоме рату биће напријед опширнија ријеч, а овдје још ове неколике ријечи.

Аустрија је у овоме рату била врло несрећна и Турци су је тукли скоро на свакој страни. Принуђена ратним несрећама она је закључила с Турском засебан мир, који је потписан у Свиштозу 4. августа 1791. Том приликом Аустрија је учинила једну тешку историјску неправду према вјековноме браничу вјере и славе прама вазда храброј Црној Гори. Цар Јосиф II, и његова влада, закључујући такав засебан мир с Турском, заборавили су ријечи царске грамате, у којој се свечано и званично признало, да је народ црногорски „вазда бранио своју вјеру и славу“; а та слава и састојала се у томе што су Црногорци вазда и вјечно сачували своју независност.

У првоме чланку трактата свиштовскога, говори се како се повраћа вјечни мир међу обје ратујуће државе, т. ј. међу Аустријом и Турском, како на суву тако и на мору и ријекама. Такође и међу њиховим поданицима и вазалима повраћа се дружба истинита и искрена, савез потпуни и тијесни и амнестија потпуна и свеопћа. Прекидају се сва непријатељства, насиља и увреде, учињене у течају овога рата од обје државе, или од њихових поданика и вазала; а особито житељима Црне Горе, Босне, Србије, Влашке и Молдавске. По сили те амнестије они се

могу вратити у своја првашња боравишта или владавине; враћају им се сва права, којима се могу у миру користовати, да их нико не узнемирује, нити вријеђа, и никакве казне да им не буде за то, што су се показали као противници свога сопственога суверена; или за то што су указали част (hommage) императорскоме и краљевском двору¹⁾.

Из овога видимо да је Аустрија уврстила Црну Гору у ред турских вазала, чим је учинила једну обилату историјску погрешку.

Султан Селим III (1789—1808) после знамените побједе црногорске над Махмут-пашом Бушатлијом, на Крусе године 1796, издао је ферман у којему признаје независност Црне Горе и у истој ферману даје својим поданицима инструкције, како се имају понашати према Црногорцима, кад би трговачким, или другим, послом дошли у турску царевину, а такође и како се они морају понашати кад би сличним послом отишли у Црну Гору.

Наступише и Наполеонов и радови. Диге се на ноге скоро цијела Јевропа. Пробуди се цио свијет. Поче се трка на све стране. Државе јевропске са страхом гледаху на великога освајача и бојаху се за свој опстанак.

Црна Гора налазаше се у то вријеме такође у тешким приликама. С једне стране вазда непријатељска турска држава; а с друге стране примакао се нови велики и јаки непријатељ — Французи, који су се свакојако старали, да завладају Црном Гором, а преко ње и турском Арбанијом, но Французи ни у једном успјели нијесу; а то највише благодарећи јунаштву црногорскоме и великој мудрости тадашњег црногор-

скога Господара Владике Петра I. Турска вјечито има да благодари Црној Гори што тада није изгубила Арбанију, а можда и још више; јер да су Французи пуштени да уђу у Црну Гору, Арбанија би им била одмах готва.

Турска влада опазила је опасност, која би јој пријетила кад би се Французи увукли у Арбанију, па је дала напутке својем везиру у Скадру, да ступи у преговоре с Црном Гором, ради утврђења мира; а то је турска влада, без сумње, учинила и због тога, што се бојала и од Црне Горе, па је тражила пријатељство с њом. Владика Петар I пак са своје стране старао се да обезбједи своје границе од стране турске Арбаније, па је пристао да закључи привремени мир са скадарским везиром. Сад нека говори сам докуменат, уговор, којег је закључио црногорски опуномоћник сердар Сава Пламенац са опуномоћницима везира скадарског. а то је писмо које је сердар Сава писао својем Господару.

„Високомиловити Архипастиру!

„Папа скадарски више пута је предлага, преко свога бега Осман-гића, да се учини мир међу Црном Гором и турском Арбанијом, и да се изабере мјесто, гдје би се састали опуномоћници од обадвије стране. Будући сте се како ви, ваше високопреосвештенство и правитељство црногорско, тако и папа скадарски сагласили, да се вјековно непријатељство прекине, те је изабрано мјесто звано Купи-Дух, које се налази на самој граници црногорској, да се ту састану опуномоћници од стране црногорске и турске, да се поведу разговори о закључењу примирја, или вјечнога мира.

„Будући сам ја од вашег високопреосвештенства, и правитељства

¹⁾ Ровински. „Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ“, т. I., стр. 748 и 749.

црногорскога, изабран и опуномоћен да закључим примирје, или мир, с опуномоћеницима паше арбанашкога, и да пођем на одређено мјесто да поведем разговор о томе, прама упуштвима која су ми дата, то сам ја, чим сам примио од вашег високопреосвештенства инструкцију, отишао **и 21.** овога мјесеца у једно исто вријеме и час изасланици са обадвије стране скупили смо се на одређено мјесто: ја с главарима црногорским и неколико стотина војске у нашој пратњи; а Бећир-ага Сердаревић са турским скадарским чиновницима и неколико стотина војске у пратњи њиховој. Тамо смо сви сјели по народноме обичају и започео се разговор о послу, за који смо се скупили. Ја сам дао прву ријеч Бећир-аги Сердаревићу, да каже што жели, и он је с највећом уљудношћу изнио у своме говору овакав предлог: Будући сад постоје мирни преговори међу нашим турским царем и великим вашим царем руским, то и његова свјетлост наш везир скадарски врло жели с Црном Гором закључити вјечни мир, и да се стародавно крвопролиће, које је било с обадвије стране, прекине мирољубљем на вјечна времена, и да се све злоће, које су до сада биле, предаду вјечноме забору. Везир скадарски обвезује се, ако Црна Гора пристане на овај мир, да ће од сада па у напријед допустити Црногорцима и Брђанима слободан и безопасан улазак у скадарску област, куповице и трговине чинити тако слободно као и сами скадарски Турци, без икаквих тешкоћа. За такве повластице, којих Црногорци до сада нијесу имали, везир скадарски тражи: ако би какав скадарски непријатељ хтио ударити на скадарску област, да таквога Црна Гора не пушти преко својијех граница и да скадарскоме непријатељу не да никакве

помоћи. Ако пак, противу свакога очекивања, наш турски цар објави рат нашем великоме цару, тада Црна Гора може прекинути мир с нашим скадарским везиром; али пријед него би се ратовање започело Црна Гора је то дужна објавити мјесец дана раније. Таквим исто начином ако ваш велики цар и покровитељ објави рат нашем турском цару, мир може се прекинути; али и у таквоме случају везир је дужан јавити Црној Гори мјесец дана прије, него би ратовање започело. Зликовце с обадвије стране да не смије ни једна страна прикривати, него да их свака предаје својој влади, како ће се с њима поступити по закону.

„На ове ријечи Сердаревића ја сам одговорио да Црна Гора жели само с пашом скадарским неко примирје учинити, а о миру да ће доцније разговор бити; али на те моје ријечи он није пристао него је непрестано настојао, и сви Турци који су били с њим, да се закључи мир и сви су завикали да желе мир, при чему су још додали да се кроз прошле вјекове, непрестано ратујући, пролило доста љуцке крви.

„После овога, по свијема правима правичности ја нијесам могао одрећи мир, онијема који га траже, мир добри којег жели човјечанство, без којег човјечанству благостања бити не може. Велики владоци ратују један са другим па се опет помире, па како нећемо ми, који се више од стотину година налазимо у непрестаноме рату. Ја мислим нема никога на свијету коме је више досадило ратовање но нама Црногорцима. Тешка смо ми времена проживјели у сву прошлу старину; али нико није био у стању да нас покори, него смо слободу своју оружјем бранили, чему нам је и тврди помагај нашега земљишта помагао.

„Тако сам се ја сагласио и пристао на све мирне обвезе, које је изрекао опуномоћеник паше скадарскога, и по обичају ове земље закључили смо међу обојим народима свечано мир и све ове обвезе заклетвом смо утврдили.

„Преко свега овога, а према наредби која ми је дата, уговорио сам и ово: Ако Турци и Французи прекину међу собом мир то док год не би Французи на своје границе у Паштровиће поставили редовну војску, да Турци на границе паштровске не смију нападати; јер чобани црногорски, са својом стоком, имају опћење са Паштровићима; а ако би противно овоме Турци напали на Паштровиће, то у таквоме случају мир може бит прекинут. На ово је Сердаревић добровољно пристао и клетвом потврдио, да ће бити као што сам ја предложио.

Пошто је све ово свршено, закључак овога мира био је најрадосније поздрављен с обадвије стране двоструком паљбом из пушака, а затијем смо се разишли сваки у своју страну.

При Риједи Црнојевића 22 Јунија 1808.“

Из овога се види да је турски везир скадарски преговарао с Црном Гором као с државом независном и једино рускога цара признаје као цара и покровитеља црногорскога.

При томе видимо да је турски везир, а не Црна Гора тражио мир и пријатељство с Црном Гором.

О овоме уговору с везиром скадарским владика и господар Петар I. извјестио је руску владу писмом од 22. августа исте год. које је писао књазу Александру Борисовићу Куракину.

Осим разговања водила се међу државна јевропским жива преписка

како да се сломи, или бар заустави у границама, освајачка сила „рушитеља јевропскога мира и поретка.“

Приликом ових великих јевропских догађаја опет је изишло на зеленом столу и питање о независности Црне Горе. Оне државе, које су имале равлога да највише штите Црну Гору и њену независност; које су обавезне биле да благодаре Црној Гори, која им је својим у историји беспримјерним јунаштвом бранила леђа од велике турске царевине, највише су се старале да дипломатским мудролијама руше и поричу ту славну црногорску независност; а те су биле Аустрија и Венеција. Аустрија је и овога пута не само са своје стране порицала независност Црне Горе, него се старала да у томе увјери и велику црногорску покровитељку Русију с том, разумије се, намјером да макне руке са Црне Горе, па да ова остане усамљена међу толиким јаким непријатељима, како ће или сасвијем проданути, или морати потпанути под њихов уплив. Али и овога пута аустријска дипломатија није постигла жељени успјех.

Жао ми је што немам под рукама писама, које је о томе писала аустријска влада руској влади; али и из депеша рускога државнога канцелара, књаза А. Чарторијскога, виђемо какав је био смисао тих аустријским писама.

Октобра 22, године 1804, Чарторијски је писао једну депешу рускоме посланику у Бечу графу Разумовскоме у којој, између осталог, читамо ове ријечи:

„Од прилике има један вијек, боље рећи, од владе Петра I, црногорци су се метнули под особитом и непосредном заштитом руском. Овај мали народ, који је био кадар сачувати своју независност уз пркос свима поку-

шајима *отоманске Порте*, учинио је овај корак по својој сопственој вољи и оставио је руским владоцима, бригу да их бране.“

Разумовскоме је наређено да ово достави до знања аустријској влади, што је и учињено. Али Аустрија није била оваквим руским одговором задовољна, те је продужила даље доказивати Русији да Црна Гора није независна, него да је то земља која зависи од Турске, при чему се аустријска дипломатија позивала на млетачко-турске уговоре и на Свиштовски трактат; али руско министарство иностраних дјела остало је присебно и новом депешом књаза Чарторијскога, која је послата графу Разумовскоме 19 децембра 1804 године, још јаче су оповргнути „докази“ бечке дипломатије. Ево што у тој десети пише о томе питању.

„Прочитавши прве врсте (вашега писма) јако смо били изненађени тиме, што бечки двор хоће да на темељу реченога трактата (разумије се Свиштовскога) установи зависност Црне Горе од Порте Отоманске. Да би смо дали још потпунијега израза нашем изненађењу, доста је позвати се на вријеме, у којему је тај трактат закључен; а царско-краљевски двор одиста сјетиће се да кад је Аустрија овим трактатом прекинула рат, којег су два царска двора заједнички предузела противу Порте, Русија је остала сама у рату противу ове велесиле, која нам је подједнако туђа. Дакле поменути трактат не може нам се наметнути као какав ауторитет у овоме случају. У осталом не задржавајући се много на времену, за нас врло непријатноме, не могу да не примјетим, да је још чудноватије, како је могуће да у поравнање, које је било међу двије силе, метну и један слободан народ, који се у то ни мијешао није.

„Од више вјекова Црногорци су посједавали потпуну независност. Сви покушаји, које су чинили више *Отоманских* владара, да је тога лише, разбили су се о стијенама и јунаштву ове мале земље, и није могуће да једним пошезом пера, или на основу једнога трактата за који нијесу помишљали ни да постоји, они могу бити уврићени међу поданицима турским; а ни двор бечки ваљда не би хтио да овај трактат примора Русију на тешки поступак, да одузме заштиту једноме народу, који је ужива већ један вијек, и који се сам метнуо у њезино наручје.

„Све пак оно што је наведено о трактатима и уговорима Порте са бившом републиком *венецијанском* без вриједности је; јер је ова поштоња имала толико исто мало права да располаже Црном Гором, колико и остале државе *јевропске*. Кад су се Црногорци вазда гнушали јарма турскога, они су се не мање старали да сачувају своју независност и противу покушаја *венецијанских*, и на овоме поштоњему путу сље довали су с истијем успјехом“¹⁾

Ова документи не траже даљега објашњења.

Кад је Турска ратовала противу Црне Горе обично је с војском ударала су двије стране: од стране Арбаније и од стране Херцеговине. Ратна историја црногорска показује да су Турци трпјели жестоке поразе на обје стране, не гледајући што су по кад и кад, али то врло ријетко, с великом силом продирали и у Црну Гору.

Већ смо виђели како је Турска, преко везира скадарског, закључила

¹⁾ Како трактат мира с Арбанијом, тако и депеша Чарторијскога преписао сам из петроградског државног архива министарства иностраних дјела. У оригиналу наштампао сам их у „Споменику“ српске краљевске Академије у Биограду, књ. XXX.

мир с Црном Гором за арбанашку страну. Јунаштво црногорско довело је Турску, да потражи, да се мир закључи и за херцеговачку страну, а то је било за владе владике Петра II. Пошто ја пуштам да зборе документи, то ћу овдје привести трактате о томе миру.

Први трактат, који је закључен 20. септембра 1838. год. гласи овако:

„Да се зна како турски чиновници од стране везира босанскога већи Мехмед-паше господин хаџи Мехмед намјесник Силиктаров; а од стране везира ерцеговачкога Али-паше господин Убједулах ага Шеховић дођоше на Цетиње, као пуномоћници својијех везира, к владици црногорском, с којим се разговорише око Грахова и граничнога мира изговорише ово:

1. Да се Граховљани врате слободно, сваки на своју кућу и земљу, који се макас с ње, и да држи слободно и вјечно све оно што су и пријед држали; а од сада да им суди војвода Јаков Даковић, којему остаје војводство насљедствено, и који ће бити на то потврђен од предречена два везира *и од владике црногорскога*.

2. Да Граховљани дају Турцима оно што су им Турци одсејкли били посљедњи пут са земље турске, коју држе, и царске; а другога да нијесу дужни ништа давати, накође од своје воље, и то све да предају у руке војводи Јакову Даковићу, а Турци од њега да траже, јербо је он постављен над том ствари.

3. Да по сад унапријед не могу ни Турци, ни Црногорци ништа градити у Грахову.

4. Да везир босански Мехмед-паша јамчи, да од сада унапријед никаква злоковарна намјерења противу Граховљава бити неће.

5. У исто вријеме чини се вјечни мир међу *независном области црногорском*, с једне стране, и међу пашалуцима босанскијем и ерцеговачкијем с друге стране, почињући од врх Кома кучкога до Драгаља. Свеколике земље што је ко ужива на рат, да их ужива и на мир; а оне што нијесу могле бити од рата кошене или пашене, да остану половина Турцима, а половина Црногорцима.

6. За тврђу овога уговора и вјечнога мира јемчи се од црногорске стране владика црногорски босанском везиру већи Мехмед-паши; а од стране турске спет јемчи се босански везир већи Мехмед-паша владици црногорскоме.

Ови трактат начињен у два екземплара једнака потписују од стране турске горепоменута два везирска пуномоћника, господин хаџи Мехмед намјесник Силиктаров и Убједулах-ага Шеховић, а од црногорске стране владика црногорски. Скријепо правитељства црногорска секретар и каваљер Димитрије Милаковић.“

Држим да неће бити сувишно привести овђе неколико врста из писма, које о овоме трактату пише владици Петру руски консул у Дубровнику Јеремија Гагић.

„Дубровник 28 октобра (9 новембра 1838 године, број 141.

„Радосно за мене писмо вашег високопреосвештенства, од текућега мјесеца октобра 24, под број 115, и и при ономе копију трактата, закљученога међу вама и везирима босанским и ерцеговачким, по којему је од Турака призната Црна Гора независном, и на условију такође уређена независност Грахова, имао сам част прошлом поштом примити и данас саопштавам о томе нашем у Бечу посланику.

„Участвујући у радости вашој о успјеху, којег сте имали у овом случају, желим вам крјепост да сачувате строги и дуговјечни мир с Турцима, на основу руске жеље и њене политичке системе у одношају к Црногорцима...”

Други трактат је закључен 1841. године и он говори о уређењу црногорско-турских одношаја на црногорско-ерцеговачкој граници. Он гласи овако:

„Саставши се у Дубровнику с господином Селим бегом, пуномоћним комесаром Високе Порте отоманске, који је имао заповијед од његовога високога началства, да се постара да утврди са мном мир и добро сагласије међу житељима и обитатељима црногорским, и житељима и обитатељима ерцеговачкијема, и разговоривши се обстојателно о предметима, који се тичу мира и сагласија, нашли смо за добро да оно условије, или ти трактат, који је међу нама учињен на Цетиње 20 септембра, 1838 године, остане у свој цјелости, сили и снази, како је и до сада бис поради Грахова и Црне Горе. И по оном трактату да се има једна и друга страна владати и испуњавати све како је уговорено и утврђено. И сврх онога трактата, поради боље тврђе мира на границу међу Црном Гором и Ерцеговином, од стране отоманскога правитељства и од стране везира ерцеговачкога предложио је Селим бег, да се к више поменутоме трактату прибави и ово осам пунктова:

1. Преосвештени владика црногорски, да се не мијеша у послове отоманске, ни под којим изговором, и да не прелази границу изван оне области, којом је до сада заповиједао, и којом и сада заповиједа. На исти начин и Али паша, везир ерцеговачки, да се не мијеша у послове

црногорске, нити прелази границу међу Црном Гором и Ерцеговином.

2. Како од стране Али пашине, тако и од стране владике црногорскога чиновници или забити, да се старају истребљавати злочинце и убице, који би узнемиривали обитатеље једне или друге стране.

3. Кад би се догодила која крађа или друго које злочинство, од једне или од друге стране, да се добро испита и истражи обстојателно, с једне и друге стране учињено зло, и злочинци да се одма строго казне по законима вјере, и по законима грађанскијема, једне и друге стране. Ако би злочинац, или убица, побјегао да се нипошто не чини освета другоме коме човјеку, или његовоме житељу, или имању, или части, или поштењу, но онај који буде зло учинио има за зло и одговарати и кастигу поднијети, а за њега нико други.

4. Раја отоманска, или становници ерцеговачки, који се налазе близу Црне Горе, прилично је да се њихова дјела развијају и пресуђују турскијем судом. Исти обитатељи, кад буду позвани од стране суда и правице турске, да одговарају за учињено какво зло, ако не би дошли и послушали, да их Црногорци не примају, нити одбрањују ни под каквим видом.

5. Од сада унапријед кад би побјегао који бјегалац, или ускок, с једне стране на другу, да га нема примати, нити бранити, она страна у коју је побјегао.

6. На граници међу Ерцеговином и Црном Гором да се поставе, с једне и друге стране, пандури, који ће, кад опазе каквога злочинца, предуприједити, да се зло не учини, и одма на знање учинити својему началству, по имену и презимену, и из којег је мјеста злочинац, како

ће бити могуће ухватити га и ка-
стигати по заслуги.

7. Сваки човјек, који има од своје
власти пасапорат, да може ходити
мирно за својим послом куд му је
драго; а који не буде имао пасапорта,
да се ухвати и оној власти преда у
руке од које зависи.

8. Људи добрих намјера обично
не путјуу ноћи по горама пограни-
чнима; зато пандури, који чувају гра-
ницу, ако се догоди да наиђу на кога
ноћу, таквога да ухвате, и задрже до
сљедујућег јутра, и онда да развиде
има ли пасапорт или не, — ако има,
да га пуште слободно да иде за
својим послом; ако ли не буде имао
пасапорт, да га предаду његовој
власти од које зависи и која ће раз-
виђети његово владање. Ако се не би
подобни човјек хтио предати у руке
пандурима, и почео би се бранити
оружјем у рукама то таквога могу
пандури и убити, за којег неће се
више ни питати, нити истраживати“.

Овај трактат написан је у два
примјерка. Један је потписао владика
Петар II својеручно и послао га
Али паши Ризванбеговићу; а други
је својеручно потписао Али паша и
послао га владици Петру. Овај Али
пашин написан је успоредо турским
и српским језиком, на једном истом
листу карте.

Овај уговор свједочи да је писан
међу двије равноправне државе;
а садржајем је тако диван да сам
ријетко читао љепшега уговора о
пограничним односима међу двије
државе.

Привешћу при овим докумен-
тима још и писмо руског консула
Гагића, које је, после овога другог
трактата, писао владици Петру из
Дубровника 18/30 септембра 1842.
године, под број 99. Због важнога
садржаја привешћу писмо од ријечи
до ријечи.

„По лијепоме времену онога да-
на, кад сте се срећно упутили из
Гружа (Гравоза) за Котор, и сљеду-
јућег дана, који је такође морао бити
лијеп, надам се у Бога да сте бла-
гополучно приспјели на Цетиње и
саопштили нашој храброј и доброј
браћи Црногорцима благоуспјешност
ваше дипломатије.

„Везир је исти дан обједовао код
барона Роснера и последије обједом, са
својом свитом, дојахао је у Груж и
гледао екзерцицију аустријске војске;
а сјутри дан отпратио се, су неко-
лико својијех старешина, на параходу
до Слана; а остала његова тевабија
пошла је по суху до Слана, одакле
ће с везиром заједно, по суху про-
дужити пут до Метковића и у Мо-
стар. Везир је поклатио барону Рос-
неру својега хата ђогата, на којем
је дојахао у Дубровник. .

„Овдје су дакле празници про-
шла, које сте ви с везиром овоме
народу проузроковали, и сада се у
великој тишини људи разговарају и
прживљу о трактату, којег сте
успјели с везиром закључити. Памет-
них људи опште је мишљење да сте
ви с Отоманском Портом један ди-
пломатски акт закључили, с којим је
Порта признала независност Црне
Горе, и да се нико није надао, да
ће те ви у томе успјети. Лукави
људи говоре да везир није разумио
силу значења ријечи „независност“
и зато да се може с временом пока-
јати. Било како му драго ја сам исти
дан, кад сте се ви одавде отпратили,
рапортирао мојему началству и при
оном отпратио копију трактата, из
којега ће се тамо јасније виђети спо-
собност и благоуспјешност ваша у
дипломатији. Међу осталијем придао
сам у рапорту и то: „Вископреосве-
штени владика црногорски имао је
прво виђење с везиром 9/21 теку-
ћег септембра у дубровачко-каран-

тину, у присуству два аустријска чиновника ка којијема дошао сам и ја под предлогом учинити везиру визиту. Поменути аустријски чиновници имали су наредбу, да свагда буду уз везира и владику у вријеме њиховијех преговора. У почетку владика ме добро молио да и ја свагда будем при њима, но то нијесам могао учинити, јербо нијесам имао наредбе од мога началства. Но не гледајући на то у вријеме преговора владика се непрестано са мном савјетовао и трактат овај, који се овђе сматра једним и важним актом дипломатичким, којим је од Порте призната независност Црне Горе, сачињен је њим и мном без икаквога уплива са стране.“ Рапорат је мој пошао с параходом и ја ћу очекивати посљедице на њега.“

Ове документе предајем историји, али правој и истинитој историји, која неће трпјети извртање факата, па ће таква истарија знати како ће се овим документима користовати и како ће их разумјети у савјезу с непријатељском старом и новом писанијом, која одриче независност Црне Горе.

Протува Земљак *)

— Јосиф Холечек —

Била је то многобројна, веома разграната породица. Некада су сви њени чланови пливали у богаству, али током времена многи су осиромашили тако, да су морали ићи у приставштину, да би се како тако у тешком животу одржали. Осјећање родбинске љубави охладнило је међу богатим и сиромашним. Богати су мислили: кад некоме треба наша помоћ и потпора, ваљда

неће још од нас изискивати, да га смјерно молимо, да изволи то од нас милостиво примити. А сиромашни су говорили: кад би нам богати стричеви добра жељели, понудили би нам сами своју руку и кесу, не очекујући, да их мољакамо; ако смо и сиромаси, поносни смо, а њихово поријекло није ништа боље од нашег. И тако су се мало по мало сасвијем отуђили, нијесу цијенили крвне везе, на њих нијесу рачунали, шта више сасвијем и заборавили. С тим, који су били биједом приморани, да се одрекну своје самосталности, газде су поступали рђаво и окрутно, надајући се, да се нико неће за угњетене заузети. Кад је догорио луч до ноката, ујармљеници се окосише на бесавјесне газде, те кад не добише олакшице молбама, хтједоше их нагнати насилно, да им врате узету слободу и насљедство. Настаде борба неједнака, али тим сјајнија. И као што крв није вода, пробудило се осјећање родбинско у свим члановима раскомадане породице, те ко и како је могао пружао је ратујућој браћи помоћ. Ко је био моћан, ишао је и поставио им се раме уз раме, готов за њих пролити крв, а ко је био без помоћи, постицао их је и тјешио, везивао им ране и на њих налијевао капље балсама; а ко није ни то био кадар, ширио је бар руке пут небеса, молећи се за борце.

Знате, на кога мислим?!

Недавно прошли бој јужних Словена за слободу највећма је пробудио и оживио у раскомаданим словенским народима сазнање родбинства. Већ је само то велики успјех. Као што појединац подузима с већом енергијом борбу за опстанак (животни бој), ако зна, да мила и вјерна срца с њим заједно осјећају, тако је и за народе моменат веома важни, налазе ли њихове тежње одзива у других народа, поријеклом и језиком сродних. То их гони, распаљује и само дјело чини им се лакше.

Показаћу примјером, како се сазнање народне сродности пробудило.

Пред битком је био о нама Чесима познато теке по нешто само образованим

*) Из слика Јосифа Холечека. „Црна Гора у миру.“

Црногорцима, и то је све било нејасно, нестално. Народ није ни сањао, да нас има. Нико га о том није учио, а ваљда би и вјерска неједнакост довољна била, да Црногорци буду хладнокрвни према нама. Али ипак ускићено саучешће, које је наш народ показао црногорским борцима, пружио им је о нама боље мишљење. Срдачне наше су симпатије, надвисиле вјерске предрасуде, те је народност искрочила напријед.

Жалостило ме, што није мало који, па и важнији Црногорац нешто бар о Чесима знавао.

То није чудо, будући да је наша екзистенција и најобразованијем народима загорнетна и нејасна.

Ми смо мирни народ, не бучимо, не пробуђујемо сензацију свјетског народа. Свјетска пажња треба да се изнуди а не измоли. Црногорци су је изнудили а ми не.

Сада већ нећемо наћи Црногорца, који не би о Чесима што год знавао, и који их не би љубио. Обично се сријетамо с нејасним појмовима, некад и с чудноватим, али то мислимо не мари. Само што је љубав словенска бар досада била већином платонска. Кажемо, да се љубимо, али не опћимо, не долазимо у додир један с другим и тим своје осјећање не оживљујемо. Чему се чудити што чешће искрсавају протуве, који експлоатишу словенску узајамност у своју сопствену и беспримјерну корист.

Једном смо се последије вечере у цетињској Локанди разговарали о тим стварима. Наједном ме запита домаћин Локанде Вуко: „Познајете-ли Коста Ефлерова“?

— Чини ми се, да познајем, премда до сада нијесам чуо, да је и то име придијевао.

— „Ко је то“?

— Послужитељ без мјеста, који се је у оскудици помагао словенском узајамношћу и користио чиле сусједе неких наших варошица ради тога, што се додуше ријечима боре за Црногорце, али се не старају, да што више знаду о њима. Издавао се за ва-

шег часног Маша Врбицу а они, добричине, носили га на рукама, приређивали му у почаст концерте и банкете и трпали му новчане дарове и кад их није искао.

Са свијех страна: — Приповиједајте, приповиједајте“!

Забунио сам се Чињело ми се, да сам више изрекао, него што би требало. Те добричине о сваком Чеху илузирају, мисле, да је цвијетом образовања и учености — а ја сам ваљда позван, да им покажем своје миле земљаке у смијешном руху? Нећкао сам се, али у колико сам се већма одупирао, тим су више наваљивали. А да се извучем, питао сам, хотећи обратити говор на други предмет: „А како ви познајете тога Коста Ефлерова“?

— Боравио је овдје неколико мјесеци као дописник некакве „Ческе Коруне“, чија га је редакција, бајаги, послала, да се освједочи о праведности ваших вијести о Црној Гори.

„Истина је“, кажем, „спомињем се, да је колињска „Ческа Коруна“ у прољећу имала од њега допис, којему је придодала примједбу пуну удивљења, да овдје има познанство с првијем личностима. Дела, приповиједајте, што је овдје радио и како је довршио“?

— Не, ви морате најприје. Његово је бављење на Цетињу последња глава из те историје, за то ваља о томе приповиједати напоследку као завршетак. Одријешите већ, радознали смо, како су се показали у Ческој у том комаду, да се измјеримо, ко је од нас осјетљивији“.

То ме подболо. Шта, зар би наш Колин у том боју подлегао? Не, није могуће!

Е па добро, приповиједаћу, а Бог ће дати, те ће част Колина бити освјетлана.

На Бадњу Вече г. 1880. понорио сам се у меланхолији као сваки осјетљиви сиротан, који је без породичног круга, гдје би бар те свете вечери прибјегао и у кући се разгријао пријатељством и љубављу. Не бих ли промијенио мисао, бануо сам пред вече у пивницу удаљене, уске, заборављене

прашке улице, гдје сам се састајао једанпут у неђељи с омладином словенском, која се учи у Прагу.

Зграда, која је обухватила нашу пивницу, била је у старо доба женским манастиром а тијесни клијет; у којем се разлијевала врућа крв угарске лозе у голу-бијим ческим жилама, био је некада тамницом, гдје су калуђерице испаштале своје преступе. Сами локал својом погруженошћу, тајанственошћу и прошлошћу био је баш као удешен, да ту занемарни људи проведу дирљиви празник Бадње Вечери.

Дошао сам први на биљегу. Стоји ми над главом силни укрштени свод (волат). Из свода виси блијештаћа петролејева лампа, која овдје сваку вече дими и слабу свјетлост издава. На главном зиду упиње се огледало, да допринесе украсу, које је прије сто година заузимало лијепо дио прђије некоје Пражанке, али би по сто-годишњој употреби бар заслужило, да му дрводјеља урешени оквир бар мало поправи. На противном зиду над вјешаком висе двије слике једног те истог закрпљача посуђа (drátenika): на првој је представљен, како сједи за столом скрштенијех рука, приклоњеном главом и силно плаче; на другој у истој позицији, само што се блажено смије и подиже пуни пехар. Очеvidно то представљање што ти ваља, радити, о путнице, залута ли твоја нога у овај простор а срце ти је тако погружено (забринуто) као овог дротара. На трећем зиду видимо сахат, који никако не иде, а више њега круцификс којему је дугогодишњи кал муха придодео боју монгошког лица. Испод клупица бујају зими и љети печурке као клобуци и шире влажну атмосферу као у подруму.

Нестрпљиво очекујем, док се не сакупи гомила и док не започне пјесма ческа, словенска, српска и бугарска громким пјевањем; да одагнам досадне мисли, које се на Бадњу Вече и преко воље намећу у души свакојег, коме није могуће провести је у породичном кругу. Сваки час погледујем на врата, да ли ће се брзо отворити а

висећи звончић огласити долазак којег друга у невољи.

Напосљетку... уиђе у клијет непозната и чудновата личност. Шта зар сам полудио? питам самог себе. Сањам или је јава? Је ли ово Бадња Вече или с месој-ђе?

Дошљак је младић, малена раста, мршав, смеђег лица, клинастог; губице има танке, горња надвисује доњу те сачињава с њом шиљаста уста; под носом се црне мали брчићи; очи рзовите и изазивачке, али избјегавају поглед другог. Одјевен је таквом грдном крпљавином одјела, да се чини, као да је кренуо у машкаре. Капа је права црногорска, гуњац кратки, допирући до бедара, кројен од сијерог сукна, које се мало прелијева у љубичасто, опточен црвеном свитом; то је гуњац као што носе турски војници, и не вара ли ме око, јест оригиналан. Гаће су широке тамно-модре до кољена а око паса су збрчане узицом. На листовима женске чарапе с бијелим и црвеним пругама, нога лежи у њемачким цревљама с тешком прегљицом.

Послужитељу се учинило одјело невиђеног госта: чудновато. Стао пред њим и мучи; одиста је мозгао, да ли је боље упитати госта: „што заповиједа?“ или услужно рећи, да није погодио локал.

Гост, као да није примјетио неповјерљиво понашање послужитељево, раскомода се на клупи као Турчин на дивану представљајући се отприлике оваквим преиначеним језиком: „Ја Зрногорец. Јесте ли чујали за какво звијере Зрногорец?“

Послужитељ ћутећи климну главом. Могло се познати, како се у њему неповјерење наједанпут промијенило у одсудно поштовање.

„А јесте ли ви чујали за Божа Петровић?“

„Као у сну.“

„Божа Петровић много славни јунак, много Турчинов побил. Ја јесу Божа Петровић.“

У послужитеља се опет појавило неповјерење, али веома нестално. Погледивао

је госта оштрим погледом, који је исказивао чуђење: Ти да си, јадо, много Турака поубијао?! Али сами појам ријечи Црногорац побуђивао је у њему таково поштовање, да је, будући у неизвјесности, сваку зачету сумњу угушивао.

„Какво вино заповиједате?“

„Некаково силно, знајете, ми Зрногорци морамо пити силно вино, у нас натура много силна.“

„Донијећу турске крви.“

Човјечуљку се заблисташе очи.

„Што сте рекли? Ви имате турску крв? Ја турску крв много рад а много сам је већ испио, море бити два рибњака. Ја добри човјек, али на Турчина рис. Турчина како узрим, распалим се, одкинем му главу а поганску крв испијем.“

Послужитељ му донесе врсту јагерског вина, које се зове „турска крв“ за успомену, што су овдје, гдје се рађа, Турци били страшно потучени.“

„Јунак“ обиде, стресе се и заврће главом.

„Ово неје права турска крв. Кад ја био код Цетиње, то ја праву пио. А највише је попио на Вучи Дол. Чујали, што такве Вучи Дол?“

„Чујао сам,“ одговори послужитељ.

„На Вучи Дол ја највише Турчинов побил, како звјерка их тргал а крв пил. А как небои ја, Зрногорци би не добили на Вучи Дол.“

Било ми је довољно, да сам се могао увјерити, да пред собом имам становника куће умноболних, којем је испало за руком часом утећи; или дајбуди зрелог кандидата катеринског завода. Нигда не бих ни помислио, да би таквим бесмислицама вјероввао лијепи број Чеха образованих и који се чине да су образовани, а да ће то узети за готов новац. Ко је имао само мали појам о Црногорцима, како изгледају, обукују се и говоре, није требало ни часак сумњати, да не види пред собом Црногорца, већ манитца или протуву. Показало се, да је протува веома неумјешан. Сличне

преваре догађају се веома често и нико не може бити на тој висини, да би био пред њима сигуран. Мадари имају свог Самоскобе, Карлове Бање свог кавалира Хофмана, Црногорци Дуку од Медуне — наш Колин није ништа могао боље присвојити од свог Црногорца, који није имао у предузетој улози нити импозантни стас, нити истинито научено понашање, нити право одијело, нити познавање језика Цјелокупни фонд, с којим се усудио у опасној игри, лежао је у дрзовитом оку. Наш човјек избјегава на себе управљени поглед, а пред дрзовитим полаже оружје без погодбе. Погледати право у очи знак је мужевског, поноситог и самопоузданог карактера; нашем човјеку недостаје тих прта и за то немоћно као доказ душевне нејакости склања чело и жмири пред очима оног, који их је смјело на њега управио. Ако су те очи сасвим дрске, могу се забести у нашег човјека као виљушка тако да ти дозволи осјећи десно уво, и лијево, извадити језик, разломити главу и мозак на комадић хлеба намазати. Силом да све што има, и ако му није ништа претекло, потпише ти своју душу. Кад би се устезао примити дарове од њега, биће увријеђен и стрпа му их, или га понизно замоли, да их изволи милостиво примити. У нас је терен за подваљиваче и швиндлере ка нигдје друго. Кад би се пак неко нашем човјеку представио, коме је у истини потребна помоћ и заслужан је, па би стајао, подносећи своју молбу, скрушено и скромно, не усудив се стидљиве очи подигнути, претапкивао расијано и знојио се од муке — наш би човјек над тим сиромаштом слегнуо раменима! Избацио би прси и трбух, једну би руку метнуо у џеп а другу за преник, напућио би уста а нос напео, и показао своју надмоћност, ономе који моли, и одбио би му молбу.

Кад сам први пут видео кепеца, који је о себи тврдио, да је попио добре два „рибњака“ турске крви, нијесам сумњао, да неће та протува за кратко вријеме играти знатну улогу по нашим омањим варошицама и по-

стати живом сатиром у њима. Та су његова срества била тако малена, тако смијешно малена! Није имао ни појма о Црној Гори, за чијег се сина издавао. О њој није више знао, него што мора знати сваки необразовани човјек, само ако има добре уши, у којим је морало за вријеме последњих година неизбјежно остати неколико имена било појединих лица или мјеста. Српски је знао пет или десет ријечи, које је неумјесно употребљавао; у осталом се помагао смјесом, која се противила свим основним правилима словенске граматике. Рачунао је отприлике овако: у Ческој се гаји просвјета занатлијски као цревљарство; образовани збира само такво знање, које му може послужити за издржавање своје породице — исто тако као што цревљар не набавља оруђа, које му није потребно за швеће цреваља; има ли треножац, шило и кожарски нож, не набавља друго; коме је случајно ушло у глави нешто више, него му је потребно за свој занат, упиње се стрести то са себе заборавити и из мозга избацити, да буде лак, да нема главицу оптерећену излишним стварима и да не би био скренут с пута, којим се упутио. На ческим вишим и вишим школама не учи се о словенском свијету из познатих узрока, те зато нећемо кудити лажну пословицу „што се није научио Васичек, Васо се не научи“. Нико не тежи, да се самостално бар толико приучи, да не буде проста незналица. О словенским језицима немамо јаснијег појма нег да је то изврнути чешки језик. Кад дакле чују у Колину изврнути чешки језик, вјерују, да им звони у ушима неки словенски језик — који је на име, то им је споредно питање, воља им тако далеко не сиже за познањем, а можда и мисле, да се не препоручује човјеку много знати, јер постаје по бабској причи брзо стар; будући одгојени у духу латинско-њемачком, цијенимо само то, што нам запад а особито Њемачка пружа, против чега се до душе бранимо, али тако, да се и из нашег устезања увиђа тврдо увјерење, да мора њемачка култура захватити цео про-

стор од Шумаवे све до кинеског зида; мјесто да бисмо ту деветоглаву (пет!) њемачку културу снажно спречавали, ми јој подражујемо слабир отпором и нагонимо је да насрће; те тако и онако постајемо источном свијету заслужни „културтрегери“. Наши учењаци знају до подробности историју и домаћи живот старих Грка и Римљана, за то што им то служи као занат; али им је живот словенских народа не само у давној прошлости, већ и у садашњости, застрт непробојном тамом. Тако су и нашим новинарима довољне бечке новине и тим отрозом, који се сваком приликом сипље на све што је словенско, разблаживши га мало, да не буде тако јак, храни своје читаоце. Наша публика, испочетка распаљена Коларовим огњем, закључила је у кратко вријеме из ступаца својих новина, да је све словенско сурово, необразовано, незнајуће, просто, а што се о Словенима похвалног приповиједа, да је то гола тенденциозна лаж, која би имала застрашити наше народне непријатеље.

Бога ми, историја о том „Црногорцу у Колину“, премда смијешна, има озбиљности и нука нас, да премисљамо, како је могуће, да створење тако незграпно и неприкладно вуче пуну годину дана за нос читав број славних људи, друштава и вароши. Доиста су сви, који су га виђели, онај час у души признавали, да не вјерују ни писмено од свега онога, што им је било кад год необично и славно о Црногорцима говорено, кад би могли само за часак вјеровати да пред њима стоји познати црногорски војсковођа, дипломат, министар, војвода. Што вам вриједи, познајете ли стари новац пред хиљаду година ковачи, ако не познајете новац, који вам иде кроз руке. Исто је тако бескорисно, бринемо ли се о познавању далеког свијета и туђег живота, ако немамо очи зато, што нам је близу и наше сопствено.

Ко је видио „Колинског Црногорца“ при првом виђењу са Србима и чуо, да ни толико не зна, да су и Црногорци Срби и да и не говоре „црногорски“, као што он

каже, већ српски, не би му дошло ни на крај памети, чега ће да се лати.

Друштво, које сам очекивао, сакупило се. Пекари зазвечаше, вино се разбисери, пјесме зајечаше, које су биле тако дивне, да су се и полицајци заустављали под прозорима прислушкујући. Кад је било у најљепшем јеку, речени „Колински Црногорац“ замоли, да му буде дозвољено запјевати нешто „зрногорског“, што му је радо примљено, зато што је он обећавао обилату забаву. Били смо веома радознали. Запјева. Што је пјевао? — Бог би га знао! Ријечи неразумљиве, а није то била никаква пјесма. Само је млио слоге по је-зику како му се који намануо и завијао из пуна грла смјесу најразличитијех оперских арија, које је на врат на нос надовезивао, да би се како тако скупа држале. Свршивши погледну побједоносно, као да би очекивао аплауз и пробуђено узбуђење слушалаца. Настала је тишина, нико се не миче но се погледају. Колински је Црногорац без сумње држао то мучање за онесвјешћење и мислио је, да ће најбоље учинити, ако се по таквом ефекту што прије удаљи. При одласку је пружио руку Србима, који су сјеђели близу њега, они га одбише; пружио је Бугарима, и они га одбише. Скупи лице тако жалостиво, чудо да се не заплака.

„Ви ни руку не подате вернему Зрногорци? То је мини много љуто. Ја јесу славни јунак, али ми јесме Зрногорци народ хиди (сиромашни) а ви јесте богати.“

С тим је отишао.

—
Два или три дана по том шетали су се два позната ческа сликара, браћа, по тротоару државне жељезничке станице. Посматрали човјечуљка с црногорском капом, женским чарапама и њемачким превљама, гдје пажљиво загледа мапу јевропских жељезница и чудо да је не пробије носом. Стали му иза леђа и мотре га. Одмах су примјетили, да види мапу први пут, јер је трљао по њој цијелом руком и с једног краја на други прелазио. Наравно

да им није пало на памет, да пред њима стоји „Колински Црногорац“. Сажалевајући га прискочише му у помоћ.

„Што тражите,“ упиташе.

„Тражим пут код Зрне Горе,“ одговори, указујући руком Поморане, „Ја Зрногорец Божја Петровић.“

„Црна Гора лежи мало на другој страни, него је ви тражите. Морала би бити овдје доле, али тако далеко мапа не сеже. Што, зар по Црној Гори већ и жељезница иде? То је за нас новост!“

„Те још каква жељезница! У нас много гор, једна гора ведле (уз) друге гори, а жељезница им иде преко глава, так високо, так високо, јѐј, так високо!“

Уграбивши док се не би размислили, да ли су читали или чујали о црногорској жељезници, која би без сумње морала бити најновијим уређењем, обрати се старијему од браће, чија часна брада, црна, мало сребром проткана вије низ прса.

„Господине“, рече, „ја имам част знати вас.“

„Како? И откуда?“

„З Цетиња.“

„Никад нијесам био на Цетињу.“

„Знам, добро знам, али Њаз има ваш полтре, које му је израдио јадни Јарослав Чермак. Њаз мој брат, ја Божја Петровић, војвода. Ја јесу био код Париза а све пењазе (новце) успратио (потрошио) и неимам на пут до куче доста.“

„Кад је тако, идите с нама. Замислите, да сте већ дома, јер сте међу браћом. Бићете наш гост, док вам не дођу потребни новци. А и да не дођу, не брините се, браћа Чеси вас неће пустити. Молим изволте.“

Узеше га међу се и одведоше кући. Колињски се Црногорац није двапут нудио, није било дуго до ручка. Брзо се одомаћио. Играо се с дјецом, пјевао и приповиједао. Нашим је сликарима било што шта у његовом понашању чудновато и подозриво, али су добричине угушивале сваку помисао, која би се у њима појавила према госту. То толико им се сигурно

чинио, да немају пред собом Божја Петровића, братанића Књаза Николе, али испочетка нијесу никако сумњали, да њихов гост није прави Црногорац. Извињивали га сами пред собом, да се можда латио мале преваре и издао се за личност високу и познату, како би већма повјерења нашао, што не би доиста учинио, кад не би знао, да је Чеху сваки Црногорац, без разлике рода и положаја, добро дошао, сваки му је брат и радује се његовој љубави.

„Зашто не носите оружје?“ питали су га после обједа.

„Несмјеју, полицајти не дају,“ одговори жалосно.

„Јаде,“ сажалежали га. „Заиста је Црногорац без оружја, као птица без крила, није слободан, тешко му је.“

„Ах какове благо верному Зрногорци каго има ханџар, кумбуру, пушку и на груди медаљу. Але овде несмјеје носити, полицајти би све узели а не имал би ништа.“

„Не брините се зато, не жалите. Ми имамо срећом црногорску пушку, кумбуру и ханџар, и донијећемо их да се с њима ограшите.“

Донијеше му пушку, ханџар и кумбуру. Чим их виђе, као да сину. Поскочи, оружју. Већ је имао ханџар и кумбуру за пџс, пушку на раме. Натмурио се као страшни турски убојица и шета се по соби дужим кроком дужим него што је сџм.

„Какове благо,“ говорио је, „јен (само) је за мене та подлага (под) много равна, ја јесу научен ходити по горах, једну ногу једне горе на главу а друге горе, на главу другу ногу.“

Браћа су се радовала. Таквог ваља виђети Црногорца!! Црногорцу сам поглед на оружје, чим је задобио својој домовини бесмртну славу може пробудити такву охолост. Како смјело погледа око себе, како држи јуначки главу, како презриво гледа, као да би хтио рећи: Сад ми није ништа цио свијет, не бринем се за новце на путу, које треба да ми дођу а не до-

лазе, и не бојим се ни десет хиљада ђавола! Дјечицо, добро га погледните те се сјећајте и још као сиједи старци, како сте виђели најбољег сокола Црне Горе! Ух! ала му то пристоји, штета само, што није о двије главе виши!

Ми Чеси престављамо свакојег Црногорца као цина, а такви нам кепец у неколико квари илузију. Но, стварност увијек заостаје за идеалом, и морамо држати на памет, да је Давид био тако мален, па ипак је савладао цина Голејата.

Како би имали трајну успомену његове миле посјете, фотографовали су га у потпуној паради и с тим страшним погледом. Ко га још не познаје, може и дан дан виђети његову фотографију извјешену у ходнику „Народне Кафане.“ Затим су га проводили до „Умјетничке Бесједе“ гдје се држала баш нека забава, до „Варошке Бесједе“ и до неких гостионичарских локала.

Познанство са браћом сликарима отворило му је брзо приступ и к повученијим ческим срцима. Замишљени Црногорац блебетао је, и приповиједао ствари могућне и немогућне, вјеројатне и невјеројатне и помоћ за пут није капала, већ је сипала.

Споре су ческе мисли; много им треба времена, док се јаве, а још више, док се доврше. Колински је Црногорац одједанпут пробуђивао по десет мисли и ниједној није давао времена да се доврши; непрестано је пружао нешто ново, пробуђивао би увијек ново посматрање, изненађивао својим покретима, начинима, тобожњим знањем. Би ли му ко бацио замку, одмах је познао и измакнуо из ње. Ако би неко примјетио, да говори чудноватим српским језиком намах би баталио српски и похвалио би се, да говори француски. Позвали би познаваоца француског језика, и чим би с њим проговорио једну или двије фразе, које се обично протуре при првом састанку, непознати би, чувши прилични одговор, мислио, да је толика ученост за Црногорца и преко мјере, те се не би устезао огласити га, да француски говори добро. Ако би намјеравао француски даље говорити, колински би се

Црногорац избочио даљем разговору, као да тобож говори још боље талијански, шпањски, инглески. Друштво одмах тражи кога, ко би могао с њим проговорити неким од тих језика, а кад га је нашло, испитавани је показао праву бојазан, говорећи, да зна и руски, турски, персиски и т. д. Само, жали Боже, чески не зна, али већ послје неколико дана у Прагу почиње схваћати и вели да ће још за неколико дана не само све разумјети, већ да ће моћи и понешто говорити. „Ужасно — говорили су међу се наши, — како су ти Црногорци обдарени!“ Тек што нешто чују, — а већ су га појмили“. Унапријед ваља рећи, кад је „Црногорцу“ скинута маска, онда је сваки од оних, који су му свједоцбу давали, да је знаменити познаваоц туђих језика, потврдио, да није од тог ништа знао осим неколико јалових фраза; а сваки се изговарао, да су га као Црногорца протезирали, али би га као Чеха без милости смрвили. Највећег је успеха достигао, када се показао као умјетник на билијару. Ако је гдје био још који скептик или песимиста, кајао се, што га је подозревао и омаловажавао. Нико није до сад ни сањао, да би Црногорци могли на путу цивилизације тако знатно коракнути. Битке на Вучјем Долу и Фундини и многе друге, подигле су црногорско име високо, али су му тек праву славу добиле вјештине колинског Црногорца на билијару.

Не знам, како је о мени дознао, шта сам, да сам био у Црној Гори и да сам неке књижице о њој написао. На питање, познаје ли ме, одговорио је: „Како не познам? Познам. Голечек мој брат, књаз га много љуби“. Дознавши гдје би ме нашао, пошао је да ме посјети. Није ми умакло запрепашћење, у којем се заплео, кад је у мене познао свједока своје прве комедије у прашком друштву. Да се и предамном назива Божом Петровићем, није се одважио; спустио је мало и од Петра учинио Павла, од Петровића Павловића. Навео је за узрок своје посјете, да се самном по савјетује, је ли боље изабрати пут до Цетиња

преко Котора или Бара. Већ је то само питање било доста као доказ, да се никад прије Црној Гори није ни примицао. Ради веће сигурности пропитивао сам, да ли су му познате бар главније личности црногорске. На питање: Познајете ли тог и тог, одговарао је на сваком: „Како не знам? Знам“. Али кад сам на њега навалио, да искаже, што зна, почео се измицати и тврдити, да зна другу личност истог имена, док напосљетку утјеран у шкрипац изговарао се, да већ дуго година није био у Црној Гори, да је позаборавио језик и личности. Склизнувши с главног предмета, приповиједао је, да је био пратилац некаквог шпањолског гранда (великана), с којим је цио свијет унакрет прошао; гранд му је недавно на путу изненада умро, неоставивши никаква тастамента иза себе, те тако је он сада свијех срестава лишен и мучи се, не би ли се како год дочепао своје куће. Непосредно пријеђе с гранда на неку бајку достојну Зејерове фантазије. Описивао је веома спретно, како је на вацлавског тргу срио постаријег човјека оријенталног изгледа с фесом на глави; поздравио га је, мислећи да је Турчин, по турски; он му захвалио по турски и зауставио се с њим. Казали су се, ко су. Оријенталац је трговац с дијамантима и у истини Персијанац; и да не би чезнуо, води собом цијелу кућу, чију главни дио сачињавају двије младе робиње, њежније од анђела. Најмио је за свој харем стан у тихој улици на старом мјесту, како га нико не би виђао. Прије је имао у харему четири, али је двије путем продао. Жали се што нема у Прагу с ким би се по свом начину забавио, и захваљује Аллаху, што га је намјерио на таквог човјека. „Моја ти је кућа, сине, вазда отворена. Кад не бих случајно био код куће, кад ми дођеш, три пут закуцај на врата, три пут залупај ногом и три пут се накашљи, на што ће ти бити одмах отворено. Али ти то кажем да не употребиш моје повјерење рђаво и да ми не заведеш робиње у гријех!“ Колински је Црногорац добро запамтио назив улице,

кућни број и цијели опис, како је могућно наћи стан Персијанца. Ишао је посјетити га одма други дан, али у вријеме, кад је знао, да Персијанац није дома. Нашао је кућу забрављену, полу разорену, брљаву, прозоре разбијене и картом залијепљене. На вратима три пут закуца, три пут лупи ногом, три пут се закашља!

Пустимо га сада мало, нека говори бољијем језиком.

„Врата се отворише невиђеном руком. Уиђем а она се опет сама затворише. Обрео сам се у соби полутамној, пустој и празној. У њој није било намјештаја, слика, нити живе душе. Обузео ме страшни утисак и зима ми је обишла сваку кстет. Да сам могао, утекао бих, јер сам узалудно питао, како би се могла врата отворити. Било ми је, као да сам запао у скровиште убојице или анатемњака. Покушавао сам прибрати одважност, која ме нигда није остављала, али ми је одважност побјегла кључаницом, куда је нијесам могао сљедовати, премда сам имао најбољу вољу. У толико се зачу дјевојачко кикотање као да би зацинкао сребрни звончић а затим слаби звук пјесме. Још нијесам сигуран, чујем ли добро или је то обмана чула. Затим ми се у тамној соби унеколико разбистрило. Примјетно сам друга врата, која су водила до даљег простора. Примакао сам се на претима до њих. Врата су била застрта богатим персијским ћилимом. Премда сам већ горио радозналошћу, што се за ћилимом скрива, и увјерио се, да ме Персијанац није слагао, ипак се нијесам усудио одједном завјесу одгрнути и ступити унутра. Мало сам је при крају одврнуо. И што видим? Соба ни велика, ни мала, уређена сасвим по источном обичају. Капци од прозора затворени а стијене застрте финим ћилимима. На стародавном своду виси о златним ланцима неколико многограних хоџа (лустара) и свака се прелијева у друкчију боју. Сријета ме необични мирис, који прати топлина, топлина као из купатила. Поред стијена су наоколо ниски и високи дивани, а на њима кофице дијаманата и разног драгог камења. У углу

бања у којој се као риба плуска дјевојка љепша од виле. Дуга и богата коса простира се по води и прилепљује се уз округла рамена и уз једва развијене дојке. Игра се и блажено тихо се кикоће као да грлица гуче. Сад искакује из воде до танког паса, сад се опет простре на воду, као да би хтјела пливати наизнак. С дивана из гомиле ћилима искукује се друга дјевојка, која се спрема, да скочи к својој другарици. Расплела густе плетенице, а свилена кошуља, попуштена на преима, срозала јој се до лаката. Не дишем, али кад сам се највећма уздржавао, да не бих ничим издао своје присуство, наједан пут изнајбоље кихнем. Она, која се купала, понори се у воду, а она, што је косе расплијетала, завије се у ћилиме. Што сам морао радити? Одлучио сам се и живо уђем у собу. А што је сада било, не питајте. Проговорио сам с њима турски и објаснио им, да долазим као познаник њиховог газде и на његов позив. Она под водом није могла издржати, оној пак није дала женска радозналост, да испод ћилима не види странца. Кад су се од страха освијестили, споменуле су се, да се не морају тог часа бојати доласка Персијанца. Задржао сам се код њих око једног часа. Раздрагаше се и признаше ми да чезну за слободом и дневним сунцем. Хтјели су радо од Персијанца са мном утећи. Обећао сам им, да ћу другог дана доћи и одвести их собом. Али кад сам се опет прихватио свјежег ваздуха, минула ме је обмана чула а појавио се у мени глас дужности, који ме зове у отаџбину. Могао бих их узети и с благом Персијанчевим али — „господине, ја јесу Зрногорец а нехочу пузи (туђе) имјењи (имање) а ни не хочу жену, која јест друге вјери“, говорио је поштеним лицем, мећући руку на срце.

Престао је мало, да види, какав је утисак не мене учинио. Без сумње је био задовољан јер је рекао: „Ја непотребују него за пут до куче. Кад би мени дали пењаз (новац) на пут (за пут), ја бих казао, гдје ова куча с дјевојкама а ви их морете унести мјесто мене.“

Бајка ме је доста занимала, мање пак прозаички свршетак. Кад му сам нијесам дао новац, молио је, да му дам посјетницу и да потврдим на њој, да је прави Црногорац. Никоји му не хоће дати припомоћ, док не донесе моје свједочанство. Тек сад сам проговорио с њим неколико ријечи у том смислу, да своју улогу рђаво игра, и да може варати само оног, који о Црној Гори и Црногорцима ни појма нема. Незнам уопће ко је а нијесам полицајац, да истражујем његово поријекло и да упозорим на њега личности које ме о том и не питају. Кад бих баш био питан, морао бих казати истину и њему би рђаво било. У Прагу, како сам чуо, побудио је неповјерење несрећним одговором на питање, зашто је тако мален, кад је рекао, да је као дјечко купећи орлиће из гвијезда с огромне врлети, која се уздиже над Цетињем, пао са стијене и скрхао се.

„Ја знам“, рекао је с галијотском прстодушношћу, „да је то било глупо, али кад се мени то тако измакло.“

„Спремите се дакле, ишчезните и за живота се не показујте у Прагу.“

Послушао је добар савјет и изгубио се из Прага.

Почетком јануара 1881. читао сам у новинама чланак ове садржине: „У некој забаченој гостиони у Бечу дошао је у вече човјек чудновато одјевен, вечерао је и потрошивши око осамдесет новчића, хтио је умаћи а да не плати. Ухватили га на улици и предали полицији, гдје је најприје тврдио, да је Црногорац, затим Арнаут, Бугарин; напосљетку и Турчин. Кад је био ухваћен да лаже напосљетку је признао, да се зове Јан Ефлер, да је Чех из Бијеле под Бездјезем, да је био послужитељем на Смихову а сада је без посла. Полицијом је био кажњен неколикодневним затвором и затим као прогнаник кући послан. На том путу морао је преко Колина.

Неколико мјесеци није се о њему чујало.

У мају ми дође из ненада писмо из Сланог, које овдје у пјелини доносим.

Kod Slane dana 19 tego 81.

Bráte Golečeku!

Molim tebe kogo Bratê da ja ovde pobijy Nêkoliko dana da menê moja Hadžar y s druge Pušky ka Bambitky odeselaju do Karlsbadu, uzmi dgugo Medailo od Moje Paky zapakuji do vrožde y ony s Bolegy — ki vernemu Zrnogorzi neče da mene uvêry ovde kâ Slânem da ja ni jsu Zrnogorec, s Podepišu na Gospodina Brixu na ovde da moja osoba pravo jest ony jsu zgubily Nêkoliko moja odgovory Prišlo na moje pismo, da ja morem opêt kod Karlsbadu podanu graškû zaboraju pisaji tako na Gospodina Mautnera da i ja da kaňa dolaziji Pozdravy kod mêne Brati sve Srbiny y Bulgariny da y oni Pisaju menê na Parisu moje sdutansku. Dobim ja tvoju ruku

Costa Hermanovitz Vrbica.

На писму је било одштампано име М. А. Бриха. Писано је латиницом неспретном руком. То неколико редака довољно је, да се сваки увјери о неспособности бјелског послужитеља који је сада без посла, да би под маском Црногорца преварио поменутог човјека, који можда и не зна, да Срби и не пишу латиницом, не служе се словом „У“ и не акцентирају дуге слоге, али то мора дознати, да није [у ниједном словенском језику могуће казати „моја handžar“, „osoba pravo“ и т. д.

Не ћу зато да се хвалим особитом духовитошћу, да сам одмах познао ко ме интимним писмом части. Погодио сам, да се у Сланом позива на познанство са мном, да би могао лакше варати, и да је можда био принуђен то писмо написати за боље потврђење. Одмах сам отписао у Слану, да затворе варалицу и да му запријете, да не наноси други пут Црногорцима грдило.

О гостопримству бјелског послужитеља у Сланом добио сам слѣдећи извјештај:

Слански сладек (који вари биру) М. А. Брикса упознао се с нашим пробисвијетом у вагону на путу до Сланог. Непознати га је човјек занимао на први поглед

и пробуђивао у њему мисао, да би то могао бити неки брат Славен. Ко би могао описати радосно изненађење добричине, не баш много по свијету потуцаног старог господина, кад је чуо, да пред њим сједи брк у брк познати црногорски војвода! Да се тај познати војвода црногорски Врбица не зове „Коста Хермановић“, без сумње није знао ни један ни други. Још се већма господин стари радовао томе, што се с Црногорцем разумије; тамо амо му по гдјекоја ријеч утече, али смисао схваћа. С радошћу је скакао, што је свемогући Бог дао Словенима достојан чуђења језик, треба само да се из најудаљених крајева састану, па тек што једним пут отворе уста, већ се разумију.

Како је Бог моћан, нека буде његово име похваљено! Ту није потребно ломити главе, мозак учењем сушити, дебелим се књигама интересовати; могуће је ништа о себи не знати, једни другима бити непознати — а наједном Словен из Сланог срете Словена из Камчатке и већ као да би из малена друговали. Или — хеј, пет! — можда то није узроком чудне уредбе Божје, већ то, што стари господин има вриједну главу, из које изненада вири знање, о којем до сада није ни помишљао. Но, доиста ће се увјерити, је ли то или оно прави узрок, кад дођу у Слано, разумједну ли Црногорца и остали земљаци тако добро, као он, стари господин Брикса. Биће у Сланом сензација, кад се на улици ухвати испод руке с Црногорцем као с братом.

Дознао је, да су Црногорци веома сиромашни а војвода Коста Хермановић Врбица морао је после битке, у којој је сâм самцит посјекао неколико стотина Турака, ићи у Русију, гдје се научио правити сатове (сајцилук). Сада путује у Карлове Бање, не би ли излијечио посљедице неколико рана, које је у битци добио. Новаца нема, али се нада помоћи се тим, да ће тражити рада код сатција.

Стари господин чудо да није заплакао. Тако славни, тако јуначни народ па тако сиромашан! Генерал познати војско-

вођа, мора се издржавати занатом! Како ли су жалосне прилике у Црној Гори! Кад војвода обија по свијету као сатински помоћник, како је онда нижој касти? А да ли може бар владар живјети према својој висини?

Нашто му је одговорио, да сами Књаз црногорски оре, коси, Насљедник чува кове, Књагиња музе и сири.

Сажалење старог господина било је срдечно и дубоко.

„Не!“ повика горопадно, ударив се шаком у прса, тако, да би свалио бика од четири године, „још смо ту ми Чеси, та ми слански општинари, а кад ту нико не би био, ја сам ту Матјеј Брикса, који не дозвољава, да познати црногорски војвода трпи оскудицу и да се мора са десет ноката мучити за сваку капљицу лијека, којим намјерава поправити своје поткопано здравље. Ако не могне бити друкчије, ићи ћу с вама од прага до прага и скупићу вам банканота, да ћете их имати као листова у требнику.“

Кад су дошли у Слано, стари господин учинио је, као што је обећао, али показивање црногорског војводе Коста Хермановића није доциљило оно што се очекивало. „Црногорац“ старог господина био је варошанима одмах некако сумњив; врћели су за њим главом и нијесу баш били спремни, да му сложе требник банканота. Глупо су се показали земљаци сусједне општине Хобшовић. Али је ипак трајало два до три дана, док су се они, који су сумњали, узајамно договорили и пристали.

Било им је чудновато, да би се црногорски војвода, којег су престављали као поносног мужа, тако занемарио и као просјак понизио. И то им се чинило одвећ дивљачким, да би црногорски војвода био путујућим сатцинским помоћником, а особито кад су чули из његових уста, да ће, кад се у Карловим Бањама опорави и измучи мало новаца, ићи у Париз ради дипломатске сврхе.

Сатција се примио задатка, да ће га подврћи испиту и освједочити се, како је

спретан у реченом занату. Понудио га је, да ради код њега само неколико дана, зашто ће добити богату награду, тако да неће требати да просјачи и да ће достићи свој циљ достојним начином. Протува, по обичају, почео се измицати и на друге предмете одбијати, и кад је сатџија грчевито наваљивао обузеше га страшне муке.

То је било доста као доказ, да штићеник старог господина није сајџија. То је била и једна тешка околност за сумњу, да није ни Црногорац. Питали га, да ли ме познаје, нашто су добили пријазан одговор као обично: „Каго не? Он мој брат. Каго је бил на Зрне Горе, бил гост код моја куча“. А да се и мене отресе позивао се на различне личности прашке. Неповјерљивци пак нијезу му допустили, да се удаљи од предмета и хтјели су, да ми пред њиховим очима напише писмо. Такав је постанак наведеног писма.

Стари господин осјећао се тим испитима увријеђен. Неповјерење, изјављено његовом Црногорцу, тиче се њега самог. „Како? мени не вјеровати?“ зашто питати?! Свака моја ријеч као да је извађена из светог писма. Па и кад би био рецимо швиндлер, кад ја кажем да је Црногорац као да га вадим из калопе, Црногорац је дакле и баста. У осталом ја ћу га сам гескушати, што је“.

Започео је с њим испит у пивару. Испитивач је величанствено сио на преврнуту бачву, а на другу је намјестио кандидата. Међу њима је имао начети хектолитар лежјака (старијег пива) баш донесеног из леда.

Лице је старог господина било озбиљно и строго, како то изискива задатак судије. Бога ми није га радо подузимао, али каква помоћ, то мора бити. Можда ће се о госта огријешити, што га испитује; али даће Бог, те ће му гост бити захвалан, јер издржи ли, засијаће пред свијетом чистоћом анђела. Дубоко је с болом уздануо, накашљао се, и већ отворио уста. Глас га је издао, није имао куражи (смјелости). Не, то не ваља тако. Најприје ваља испити врч

или два; то ће избистрити разум и памет и срцу дати одважности.

„Војводо,“ рекао је, „сад ће то почети. У име тог се напијмо.“

Врчевима се цукнуше, примакли к устима и не одмакоше, док је било и капи пића.

„Сад ћу да проговорим,“ помислио је испитивач. Хтио је да одријешти, али му нешто запиње у грлу. Није још у правој мјери, још један ћуп па ће бити добро. Наточи себи и госту.

„Војводо,“ подижући крчаг, „живјела ческа земља!“

„Живјела!“

Ново куцање ћупа а није ни једна ни друга страна попустила, док није дно виђела.

„Јуначина,“ мислио је стари господин, држи се? Било му је топло, крв је почеле брже радити, права мјера прилазити. Ту се сјетио старе пословице „без треће нема среће“ и напуни ћупе по трећом. Гост се није дао мољакати и потегне добар душак прије него угоститељ Стари господин мотри.

„Хоће да ме застиди,“ мисли, „то му неће поћи за руком.“ Прихвати ћуп и сасу га у себе.

„То знајте војводо,“ рече побједоносно, „Чех не заостаје.“

„Ни Зрногорец не уступа,“ поносито рече војвода господина Сладка и за тренутак га стиже.

„Сад ћемо почети“, рече Сладек заповиједајућим лицем.

„Ја јесу готов; Зрногорец дицки (вазда) ки свему готов“.

„Е па добро. Реците ми дакле, војводо, како вам прија моја бира“?

„Добра бира, али нејака (слаба)“.

„Тандара мандара! Ви и не знате, што пијете, с допуштењем. То није обична бљуштака, да се не варате, већ је стара бира за благ дан, коју варим за сопствену потребу и у особитим приликама. Код куће и онако пијете млаћеницу а овдје вам је рђава таква стара бира као крен“.

„Не љутите се, господине стари, али на Зрне Горе млаћеница јача од ваше најјаче бире. Како бисте испили зрногорске млаћенице само чашицу, већ би вам ушло у главу. А ја јесу такови зрногорски јунак, да испијем зрногорске млаћенице пуну кацу“.

„То ћемо још виђети, повиче стари господин. „Кад се тако хвалишете, дед покажите, што умијете. Ако ме натпијете, признаћу, да сте јунак и Црногорац; заостанете ли, нијесте ни јунак ни Црногорац, већ некаква вуцибатина“.

Посље тих ријечи одахне. „То сам га насадио“, хвалио се, „и ако није прави Црногорац, бити ће му доста. Одрешит сам човјек! Вјере ми, могао бих бити чески посланик“.

Пили су, ко ће више. Ради контроле су биљежили сваки обрнути ћуп кредом на таблици. Дуго су се држали, али је изненада било мање пртица старог господина. Премда је натезао свом силом, заостајао је чим даље тим више.

„Тако ми Бога“! клео се, непопуштам! Овдје се већ не ради о том, да ли сте јунак и Црногорац, већ о част ческог имена. А да бих прекао као набита крошња, не уступаам. Црногорци су, е вала! не одричем, али се Чех не да ни од њих застиђети!

Узалудно све упићање, празних је ћупа у старог господина мање и мање. Напосљетку призна, да је савладан и да више не може ни капи. Скочи и баци врч на земљу.

„Зашто не пијете“? упита побједилац и пунећи свој ћуп пише пртицу више.

„Нећу“.

„Мене тек почиње пријат“.

„Сад оставите то“, рече стари господин. „Ко сте да сте, изврсно пијете. Што је истина, то је истина. Али да сте и изврснији, не трпим, да посрамите чески народ. То не може тако остати. Да знате, избићу вас, и ако сте Црногорац. Не зато, што вас не љубим, већ да докажем, да нијесте ништа према Чесима. Кад бисмо ми на Турке дошли, видјели бисте, како би им

сијевале бакрачлије. Устаните, да се обидемо, ко је јачи: да ли је силнији Чех или Црногорац“.

Лажни Врбица је био без премишљања и к томе вољан. Ухватили се у коштац и за мало надјача малени, али чиперни провисвијет. Превалио га на трбух и савладао, сию му на плећа и почео га немилосрдно тући. Стари господин је изгубио сву наду, да ће побједити свог Црногорца. Али се није већ срчио, напротив засмијао се и повикао: „Доста већ, војводо, та ја сам вас само кушао“!

„Штета, опет морам престати, наго јесу в најљепшем (у најбољем)“.

Пусти га и рече: „Ја јесу такови страшни јунак. Морете Богу даковати (захвалити), да јесу престал код прови час. Јеште мали час а зрногорска крв би код мење почала зурити (манитати) а како бих имјел мој ханџар, главу бих вам уризл“.

Испит је срећно испео. Стари је господин устао и исправљајући се рекао: „Сада видим, војводо, да сте прави Црногорац а да сваки непоштено лаже, ко то одриче. Примакните се на моје груди, да вас загрлим и пољубим, тако!!! А што је у бачви остало испићемо на побратимство“.

Грлили су се и цмаклили, да је цијела пивара одјекивала. Одигравали љубав ко ће боље, тикали се као муж и жена, а срце је старог господина постало сасвим нежно, кад му је побратим обећао, да ће му изградити од књаза орден. Стари господин види у души сваку ријеч побратимову испуњену. Надима прса и гледа на мјесто, гдје ће му се орден сјати. Затим ће сваком задавати јаде, ко није био војводи пријатељ. Како ће жалити а њему завиђети! Тек му дође орден, иступиће из ниског друштва, и поћи ће или у стријељце или у ветеране. Зависиће од њих, које ће да почасте својом високоцијењеном личношћу. Поћи ће к онима, који га учине већим господином.

С ческог Д. Букотнџ.

(Наставиће се.)

—**—

Један приложак за књижевно-просвјетну

историју Црне Горе

приопћио Марко Драговић

У свакоме раду први је услов за успјех слога — сложено учешће свијех радничких снага у предузетом раду, сваки према својој могућности и способности. „Сложна браћа кућу граде, а несложна разграђују.“ Тако је исто и на просвјетно-књижевном пољу. Познато је свакоме, да међу људима постоје симпатије и антипатије, мрзости и милости; али кад се тиче каквога опћекориснога народнога посла, ма у коме правцу то било, те симпатије и антипатије, мрзости и милости, треба да се оставе на страну, па да се заједнички прегне да посао, који иде опћенародној користи, постигне повољан успех.

Ми знамо, да је просвјета први и најглавнији покретач свакога доброга напретка, како појединога човјека, тако и цијелога човјечанства. Зато се сви народи старају да што више у просвјети напредују; зато се све више и више отварају учебни заводи, преко којих ће се просвјета у народу ширити што, с похвалним успјехом, према својој могућности, чини и наша држава, подижући школе. Но у школама се просвјета црпи и учи из књига, а по народу се просвјета шири преко књига, те се зато и цијени просвјетни напредак свакојега народа не само по броју школа, него и по књижевности, која се у појединсм народу развија.

Да би се просвјета преко књига још боље могла ширити у народу, људи од науке и научна друштва, издају повремене недјелне, петнајесто-дневне, мјесечне журнале, и

омање листове, за књижевност. То су готово најзгоднији разносачи просвјете по народу, и преко њих наука може допријети и у најмање село, гдје писмен човјек живи. Успјех таквих просвјетно-књижевних органа зависи од оних лица, која их издају, и од оних који су сарадници истих. Народ наш каже „каква јеђа, таква међа,“ „какви мајстори, таква и грађевина.“ Ово се у потпуности може примијенити у опће на књижевност и просвјету, те по томе, разумије се, и на просвјетно-књижевне листове.

Као што је речено књижевне листове покрећу и поједини учени људи и разна књижевна друштва. Ако такав лист покрене поједини човјек успјех његов, по књижевном садржају, зависиће од истог лица, које лист покрене, и од његових сарадника. Кад на таквоме листу прочитамо у лицу уредника какво у књижевности добро познато и заслужно име, а међу сарадницима познате књижевнике, обратимо на њега добру пажњу и имамо тврду наду, да ће добар бити и добар успјех имати. И заиста по садржају такав лист оправда све наше добре наде. Но, к сажалењу, бива често да ни такав добар лист не дође до жељене сврхе, престане излазити прије него се је ико могао надати. Ко је у таквоме случају крив? Лист није крив, јер је садржајем одговорио својој дужности. Дакле крив је народ, којему је тај лист за читање намијењен, па се није хтио одазвати претплатом, да материјално осигура његов живот. Но лист сам по себе, ма колико кратко вријеме излазио, остао је на врхунцу свога достојанства и спомињемо га у историји књижевности с поштовањем.

Има и таквијех који још нијесу дорасли за издавање књижевних листова на своју личну одговорност,

308
371
415

нити могу својим именом придобити за себе добре књижевне радничке снаге, али имају добру вољу, имају велику љубав за просвјетни напредак свога народа, па покрену какав књижеван лист, који, при свој доброј вољи издавачевој, буде слаб по књижевној садржини, те због самога себе пропаше. Хвала и таквим књижевним прегасцима; али жељети је да таквих листова не само мало буде, него у опће и не буде у нашој књижевности. Они који имају вољу за рад, а имају и неке способности за то, нека придруже свој књижевни рад добром листу, и тијем припомогну обезбједити му опстанак. Није нам баш до тога стало да имамо бројну величину књижевних листова, него да имамо добру књижевну садржину; па ако такви добри листови умру због немарности народне тада се народу може рећи „погибел твоја от тебје израиљу.“ И доиста сваки народ који нема своје просвјете, своје књижевности, чим ће просвијетлити и уздићи свој ум, мора пропашати под притиском ума изображенога. Многбројни народи изображени владају над многбројним милионима неизображенога народа. Дивно је то наша народна пословица окарактерисала „ум царује, а снага (физичка) кладе ваља.“

Осим књижевних листова, које, као што напријед рекох, издају поједина лица, има их које издају књижевна друштва.

На првоме мјесту међу таквим ученим друштвима стоје академије наука, а за тим књижевна удружења под различним именима.

Таква књижевна друштва имају своје књижевне органе, преко којих дају свијету књижевне радове како своје сопствене, тако и својих сарадника.

На таква књижевна издања често пута нема потписа по некоје личности као одговорног уредника, на неке потписује се „редакциони одбор“ (ово двоје не би се могло одобрити), на неке потписује од друштва изабрани уредник, што је најправилније. Ако пак хоће да лист уређује и „редакциони одбор“ имена таквих одборника ваља да су на листу потписана, јер је потребно читалачкоме свијету знати, ко лично носи на себе одговорност за садржину листа и, у случају потребе, ко ће за садржину листа и пред властима одговарати. Истина је да на листу стоји име друштва, чији је орган тај лист; али друштво у опће не може се узети као *лични* одговорник за друштвени орган; јер чланови једнога таквога друштва могу бити по широком књижевроме свијету, па како ће они одговарати за садржину листа једнога друштва, којему су они постали чланови.

Знамо да члановима једнога књижевнога друштва могу бити и некњижевници, па зар такви да носе на себе одговорност за књижевну садржину друштвеног органа?!

Члановима таквих друштава бивају обично тако звани *редовни чланови*. У такве би морали бити само књижевници, *Помажући чланови* — у такве се броје они који у неколико материјално помогну опстанак друштву. *Почасни чланови*, у такве се бирају они који су морално или материјално обилато потпомогли опстанак друштву, па ма то и не били књижевници; или су у отачаственој, или иностраној, књижевности, унијели у ризницу просвјете и књижевности дјела од трајне вриједности и добрих посљедица. *Чланови добротвори*, који су обилатом материјалном помоћу припомогли опстанку друштва. За редактора и у редак-

ције одборе, бирају се књижевници и то према могућности најбољи.

Сад да узмемо за примјер један орган једнога књижевнога друштва, на којему је потписан један редактор, или неколико чланова редакционог одбора по имену.

Редактор не може се потписати на друштвени орган, без избора од стране друштвених чланова. Тако исто и вишечлани редакциони одбор мора бити изабран од друштва. Значи: кад је такав, или такви, изабран од друштва, да име метне на друштвени орган, друштво је морало имати у једнога, или више њих, повјерења да именом својим заступају друштво пред ученим свијетом; а кад је тако онда цијело друштво, а особито књижевници, морају редакцију потпомагати својом моралном помоћу у свему, а особити књижевни чланови својим књижевним радовима. Не буду ли овако друштвени чланови радили — у таквом случају они нијесу досљедни себи самима и тада друштво не може за неуспјех кривити редакцију, него нека криви само себе и своју кеслогу....

Опет да поновим: симпатије и антипатије, милости и мрзости не смију играти улогу у опћенародним пословима у опће. Нека се ради и нека се радови признају. Нека буде слога и нека се заједнички прегне да радимо на књижевности, па нам се неће никада моћи рећи да наша књижевна „Луча“ не свијетли.

Но колико год се жели да наша књижевност цвјета и напредује у рукама наших данашњих књижевника, и будућега покољења у вјекове, толико не смијемо заборавити оне старије раднике на томе пољу, који радише у она тешка времена нашега народнога живота. Ја бих драговољно свакојега таквога овдје не само споменуо, него му и кратак живот на-

писао; али гдје ћу то докучити? Привешћу овдје само име оних, које нађох записане, или их сам памтим.

Ко не би споменуо Петра Ђирковића, Которанина; Лазара Влаховића старином Морачанина; велезаслужнога сатрудника владике Петра П., острошкога архимандрита Петронија Лујановића; Ђорђа Срдића, Которанина. Ово су били учитељи у Црној Гори за вријеме владике Петра П.

Архимандрит Лујановић је нешто и у књижевности радио и под његовим уредништвом изишао је црногорски календар „Грлица“ за 1837. годину. Срдић је писао пјесме; али од свих мени је позната само његова пјесма „Цетиње,“ 1874. године, и пјесма Љубомиру Ненадовићу, која је наштампана у „Гласу Црногорца“ број 21, година 1875. После ових долазе: цетињски архимандрит, доцније митрополит црногорски, Никанор Ивановић Његуш, који је био надзиратељ и наставник цетињске основне школе; па Антоније Мадура и Стеван Петрановић Далматинци; па Никола Мусулин Гомирац из Старе Србије. Мусулин је приопћио у „Гласнику српскога ученога друштва“ у Биограду (књ. XVII. 1863) оно знаменито писмо владике Данила о ударцу на црногорске потурчењаке. Ови су учитељавали у Црној Гори за владе књаза Данила; а Мусулин и Петрановић неко вријеме и за владе Књаза Николе.

К овима ћу придружити бившега цетињскога протојереја Стевана Капичића и цетињскога протођакона Филипа Радичевића. Ови заузимају угледно и заслужно мјесто међу учитељима црногорскијема, из онога времена док се букваца учаше „азъ“ „буки,“ и док се оним грозно тешким и мученичким сријецањем слова учаше изговарање ријечи.

Протођакон Радичевић познат је и у нашој књижевности. Он је у „Магазину Далматинском,“ и другим књижевним листовима, објелоданио доста лијеপিјех приложака за историју Црне Горе. Скупио је повјерљиву количину народних пјесама и наштампао их, у Биограду 1872 год. под називом „Гусле Црногорске.“ Наштампао је неке књижице о раду рускога „црвенога крста“ у Црној Гори, за потоњег црногорско-турског рата.

А ко не би још споменуо великозаслужне раднике на књижевноме пољу у Црној Гори: дичнога Милутиновића Симу Сарајлију, сина старославне српске Босне, који је написао „Историју Црне Горе од искона до новијег времена,“ и у Биограду је наштампао 1835 године; па драму „Дику Црногорску,“ коју је наштампао на Цетињу, у штампарији црногорској 1835 године. Приказ ове драме налазимо у „Грлици“ за 1836 годину, гдје се, између осталог, каже „да се нашег похваљеног појете ово дјело чистотом српског (готово црногорског) језика далеко одликује од свије његовије до сада напечатаније дјела.“ (стр. 130).

Милутиновић је живећи у Црној Гори, прикупио и на свијет издао под милозвучним називом „Пјеванија црногорска и херцеговачка“ двије збирке народних пјесама. Прва књига наштампана је у Будиму, у штампарији краљевско-угарског свеучилишта 1833, а други у Лајпцигу код Б. Таухница 1837 године. Друга дјела Милутиновића овђе нећу спомињати.

Уза Симу дивно пристаје добри и за Црну Гору заслужни Милаковић Димитрије од старине из српске Херцеговине, дичнога војводства светитеља Неманића Саве. Поред свога обилатога службенога рада он се с

успјехом и пера дохватио и, уз помоћ свога великога мецената владике Петра II, почео је издавати црногорски календар „Грлицу,“ од којег је прва књига изашла 1835 године. Милаковић је издао „Грлицу“ још за 1836, 1838 и 1839 годину. Њој су сарадници били и владика Петар II и дубровачки прото Ђорђе Николајевић; али је у главном потпуњао Милаковић својим радовима, од којих је најглавнији „кратка историја Црне Горе“ и „Географско-статистички преглед Црне Горе.“

У „Грлици“ за 1835. годину Милаковић је почео штампавати историју црногорску, коју је написао владика Петар I, али даље ју је продужио као свој рад. Милаковић о томе пише овако у предговору „Грлице“ за 1836 годину:

„Ја сам обећао у „Грлици“ за 1835 годину, да ћу кратку историју Црне Горе, светопочившим митрополитом Петром списану, и у истој „Грлици“ прекинуту, продужити; но будући да при свом мом истраживању нијесам могао његов рукопис наћи, тако сам се потрудио писати је даље сам, и за ово кратко вријеме, нешто из штампаније књига, а нешто из приповиједања старије овдашњије људи, скрпио сам је које како, и довео до године 1797, (па је даље довео до 1830.)

„Истина да и ово није историја, него само материјал за њу, али опет за сада, кад немамо боље, надам се да ће и с њом читатељи бити задовољни, док нам ко спеше опширну. Боље је иколико, него иколико “

Из ове историје радила се Милаковићева црногорска историја, која је наштампана у Задру, у типографији браће Батара, 1856 године.

Ево како сам Милаковић пише у предговору о овој својој радњи:

„Још пријед двадесет година почео сам био издавати у Црној Гори „Грлице,“ које су у пет части изишле (1835—1839). У њима сам, поред другог којешта, печатао кратку Историју Црне Горе, доведени до 1830 године. Да ова историја није потпуна, и колико би требало изврсна, то стоји; али каква је да је опет је из ње по гдјешто преводено на њемачки, француски, талијански и руски, а може бит још и на који други језик.

Ти преводи свједочба су јасна, да је и другима народима мило упознати се с дјелима храбри Црногораца; па то још милије и драже мора бити нашем у опште народу, коме су у опште и биле намијењене „Грлице“; но почем су ове постале врло ријетке и већему дијелу Србаља непознате, зато ево сад наново, и у једној књизи, издајем поменути историју.

„Ово садашње издање није од ријечи до ријечи препечатано из „Грлице,“ него су ове најпријед пажљиво савјиване с изворима и другим достојерним историјским дјелима, па је по овим на неким мјестима поправљено, на неким распрострањено; а на многима попуњено, особито је попуњено из архива многима, нашем народу до сад непознатима, документима.“

Ова Милаковићева историја и до данас је најбоља од свих до сад наштампаних, и ако и она има врло много недостатака и празнина.

Овамо нам иде и Медаковић Милорад, који је био у Црној Гори државни секретар, којему је Књаз Данило дао назив војводе за његове службене заслуге.

Медаковић је и у књижевности много радио. Написао је „Историју Црне Горе од најстаријега времена до 1830 године“ и при њој наштам-

пао „Законик општи црногорски“ установљен 1798 године, за владе владике Петра I. Медаковићева историја има у себи доста грађе за историју Црне Горе, али та грађа није правилно сређена. И у документима има много погрјешака и празнина. Оно пак што је при документима унесено од стране писца слабо је, и на врло мало мјеста може издржати критику. Медаковићева историја наштампана је у Земуну, у књигопечатњи дра. Данила Медаковића, 1850 године.

За бављења свога у Црној Гори Медаковић је скупии и описао многе обичаје црногорске, и то је наштампао у књизи под називом „Живот и обичаји Црногораца“ наштампано у Новоме Саду, у јепископској штампарији, 1860 године.

Ова књига има велику вриједност за онога, који се бави изучавањем живота и обичаја Црногораца, и ја је сматрам за једно од најважнијих Медаковићевих књижевних дјела.

Медаковић је био сатрудник књазу Данилу при писању законика који носи назив „Законик Данила првог књаза и господара слободне Црне Горе и брда“ и на истоме је потписан као државни секретар. Овај законик наштампан је у Новоме Саду, у књигопечатњи дра. Д. Медаковића 1855. године.

О Медаковићевим књижевним радовима, које је писао пошто је отишао из Црне Горе, овђе нећу зборити, само ћу толико напоменути, да се и ти радови највише односе на историју Црне Горе.

Не могу пропустити да овђе не споменем нашега брата Чеха, Јована Вацлика, који је подуже времена био у Црној Гори државни секретар. Он је још 1858 наштампао у Лајпцигу књигу о независности Црне Горе „La souveraineté de Mon-

tenegro.“ Што је још писао о Црној Гори за његовог овамо бављења није ми познато. Пошто је отишао из Црне Горе настанио се у Русији, гдје је продужио пријатељски писати о Црној Гори, но те радове овдје нећу спомињати.

Долази крвава 1862 година кад Омер-паша, с великом турском војском удари на Црну Гору. Догађаји тога времена доведоше нам у Црну Гору једнога духовника из братске нам Херцеговине, а то је био тада млади калуђер Нићифор Дучић. Овај духовник, који је владао приличним знањем био бистар умом, брзо је узео на Цетињу угледно мјесто и био произведен за архимандрита манастира цетињског. Одмах по доласку на Цетиње окушао се и на перу и већ 1862 г. наштампао је на Цетињу своју похвалну ријеч, коју је говорио приликом доведених робова на Цетиње из Крњица (16 марта).

Дучић је био сатрудник великоме војводи Мирку Петровићу-Његошу при издавању јуначких pjesама, наштампаних на Цетињу под називом „Јуначки Споменик“ (књажевска штампарија 1864 г.). Дучић је написао предговор и поговор тој књизи и спјевао pjesму о ратовању 1862. године. Још је написао и на Цетињу наштампао „Степеник сродства“. Ова је књига намијењена свештеницима црногорским и била је за њих врло корисна, особито у оно вријеме кад свештеници наши нијесу имали богословскога образовања.

Год. 1864 при цетињској основној школи додати су још два разреда, који су били намијењени особито мало опширнијему изучавању неких богословских предмета; а уз то још историје, географије, физике, омитике и риторике, како би уче-

ници те школе што спремни и изишли не само за ступање у свештенички чин, него по потреби и за учитеље и друге државне чиновнике. За управитеља тој школи постављен је Наћифор Дучић, а за учитеља био је постављен Филип Поповић, Цетињанин из Доњег Краја, човјек врло интеллигентан и прилично научен и био би добар наставник; али неке околности биле су узроком те је врло кратко вријеме остао при тој школи.

Године 1867. Дучић се иселио из Црне Горе и отишао у Србију, гдје је обилато продужио књижевну радњу, од које се велики дио односи на Црну Гору; али ја о тим радovima овдје нећу зборити, јер пишем о ономе што се радило у Црној Гори.

У другој половини 1864. године догађа се једна важна промјена у школи цетињској. Те године долазе за учитеље два млади Далматинца, задарски богослови, Михаило Мршић и Божо Новаковић. Мршић је био назначен за учитеља трећег и четвртога разреда, а Новаковић првога и другог. Они су први почели ђецу учити по фонетици (гласовима), те се свако слово изговарало овако какав му је глас: а. б. в..., а не аз, буки, вједи, те су таквим начином ђеца могла научити буквицу много прије, и привикнути се читању много лакше, и избавила су се онога грознога зријецања. Такође уведен је у школу Вуков правопис.

У брзо за тијем долази у Црну Гору за Књажева секретара поп Јован Сундечић, бивши професор задарске богословије. Не гледајући на служебни положај, и обилати служебни рад, Сундечић је најодушевљеније, са свом силом свога обилатог знања, почео радити у корист просвјетнога и књижевнога напретка у Црној Гори. Пјесник „Крваве

кошуље“ пропјева одма и на Цетињу и већ 1865 даде штампати у цетињској штампарији своју родољубиву пјесму „Петров-дан на Цетињу.“ О пјесмама Сундечићевима ја нећу зборити опширније. Толико ћу рећи да пјесме његове славе Српство и Словенство, проповиједају хришћанске врлине и лијепу слогу међу Србима и Хрватима; уздижу и славе великане српскога и у опће Словенскога народа; а кад пропјева коју љубавну или жалосницу види се да је то био човјек добра, љубећа и болећива срца, и ако је по спољашњости изгледао доста окрутне нарави.

Кад се такво нешто чита у Сундечићевим пјесмама, оне би се морале добро примати и читати, па и кад неби било у њима баш особито чисте појетичне жице.

Сундечић је још 1865 године покренуо на Цетињу календар „Орлић.“ Тим својим годишњаком, који је излазио 1865, 1866, 1867, 1868, 1869 и 1875 године, Сундечић је стекао прелијепу заслугу за нашу књижевност. То је био као неки књижевни орган тадашње цетињске интелигенције, а имао је за сараднике и неке познате књижевнике и од изван Црне Горе. У томе је календару штампано неке своје пјесничке производе и наш узвишени Господар, Књаз Никола I и између осталих и почетак трагедије „Вук шин.“ Поред радова Сундечићевих још тамо налазимо радове: Михаила Павлиновића, Здравковића, Дучића, Драгашевића и т. д.

Наступи за Црну Гору знаменита 1868 година. Свршетком те године отиде у Русију Књаз Никола у госте „Славенскоме Цару, Црне Горе пријатељу давном“, не да утврди савез међу малом Црном Гором и великом Русијом, јер је та веза искрено

постојала већ од давних времена, него да лично види великога покровитеља свога народа и да му „отвори груди и покаже што му срце жуди“. ¹⁾

Књаз Никола био је братски примљен од великога „Славенскога Цара“ Александра II и овај му је пружио своју покровитељску руку, па га богато обдарио даровима за њега и његов народ, и одликовао га одлицијама, која се пристоје витешком црногорском Господару.

Почетком 1869 године Књаз се вратио у Црну Гору здраво и весело, и добрим вијестима из Русије обрадовао цео црногорски народ.

У другој половини те исте године обилатом помоћу руском отворена је на Цетињу Богословија, завод за васпитање црногорских младих, и Институт за васпитање црногорских ђевојака.

Године 1871 дозвоао је Књаз младога и ученога Србина, из српске Војводине, Сима Поповића и повјерио му је покретање једнога политичкога листа, који је Црној Гори, већ у ово вријеме, добро потребан био. Први број тога листа изишао је 23 Јануара 1871 године, под називом „Црногорац, лист за политику и књижевност“.

Заслужује да из приступа тога листа, који је из пера уредниковог наштампан у 1 броју, приведем неколике ријечи, пошто су врло значајне и за данашње вријеме.

„Својим јунаштвом и необичним пожртвовањем за слободу своју црногорски је народ чувен и прослављен у цијеломе свијету. Беспријерна борба његова за златну независност бјеше до сада једини начин, којим се он дао чути међу бра-

¹⁾ Виђи лијепу Сундечићеву пјесму у „Орлићу“ за 1868 год.

ћом својом и у туђини... Но поред тога што је Црна Гора својим постојаним јунаштвом сачувала своју неоскврњену слободу, она се у потоње вријеме знатно развила и у својем унутрашњем животу. Уређење државно и просвјета народна нијесу више ни у Црној Гори у првобитноме стању.

„Страноме свијету нијесу, тако рећи, скоро ни мало познати одношаји Црне Горе, а сама, злијем удеом, поцијепана браћа наша радо изгледају прилику, да боље познају своју јуначку Црну Гору, чисто огњиште слободе српске, на које жељено погледају у часовима трпљења својега.

„Да би дакле створили прилику, да боље позна Црну Гору и страни свијет, који често грубе неистине доноси о њој; а и нашем свијету, који живо осјећа потребу ту, излазиће од новог лjeta на Цетињу нов и први лист за политику и књижевност под именом „Црногорац“..

„Зарад духа слободе и независности народне, који лебди над нама, и којијема ће „Црногорац“ излазити, зарад нашега уједињења народнога, од пријеке нам је потребе међусобно познавање стања и снаге наше и братска узајамност....

„Догађаје у Србији пратиће „Црногорац“ живи са братском љубављу. Сваки непријатељ поздравит ће радосно као усмјех укућнога народа нашега. Једно срце мора куцати у нама и једна мисао народна мора нас све одушевљавати. Томе увјерењу служи „Црногорац“ и то ће га увјерење увјек руководити прама Србији.¹⁾

„У истој мјери пратиће „Црногорац“ и све појаве у народноме

животу наше остале браће словенске. Пружајући њима прилику овим подухватом да познају наше добро и зло, и невољу и снагу нашу, моћемо и ми пажљиво њихово народно кретање.

„У томе узајамном познавању лежи снага наша, којом ће Словенство у скорој будућности, заузети значајно мјесто у овој дијели свијета“.

С оваквим дивним програмом изишао је први политичко-књижевни лист пред читалачки свијет. Садржајем својим потпуно је одговорио даној ријечи и кроз кратко вријеме постао је готово орган васколиком нашем страдајућем народу, те је преко њега јављао свијету своје јаде и страдања; с друге стране доносио је утјешне чланке, којијема је кријепио наш народ да издржи, да не клоне, јер мора доћи дан спасења.

(Наставиће се.) → 308.

Старине

Запис Јеромонаха Пахомија

Добротом г. професора Божа Новаковића, који има доста лијепи број старих рукописних и штампаних црквених књига, дошао сам до овога записа, који је на једној црквеној књизи, чија се садржина разна, а види се из њега самог. Књига нема почетних листова из „Мислословка-а“ а штампана је у Мљецима на пешнаестини а има лијепу орнаментику на сваком заглављу различно израђену.

Разгледајући „Каталог старих рукописа и штампаних књига“ тражио сам да ова књига, према годинама није гдје-год објављена, но то не нађох, те за то овај запис и донесох, а на саму књигу вратићу се доцније. Ево тога записа:

¹⁾ Врсте које су овдје подвучене ја сам подвукао због особитога њиховог значаја, и које су вазда везнајне за наше односе праму братској Србији.

Извѣленіемъ ѿца ѿ сьпо-
спѣшеніемъ сѣа. ѿ ськрышеніемъ
сѣго дѣа. Язь грѣшніи ѿмѣ-
ниши въ члѣвѣцехъ недостойны
хѣоу рабѣ бѣжидарѣ воуковикѣ.
Пришьдшоуми ѿѿтъчѣства мо-
ѣго, ѿзѣмліе діѿклѣтискѣіе ѣже
іестъ въ прѣдѣлехъ макіѣдон-
скѣихъ ѿ града нарицаемаго
пѣдгѣрица. влѣзь соѿшѣ града
гѣіемаго діѿклѣтніе. ѣгоже не
когда сьзѣда діѿклѣтїа нѣ кіе-
сарѣ въ ѿмѣ своѣ. Идошьдшо-
уми въ градѣ венѣтіани. Бѣ-
дѣхъ сьстаѣлающїихъ вжѣтъѣе-
наа писанїа натїнарехъ. фроѿ-
гїже, ѿ грѣкы ѿ ѿніе ѣзѣкы.
Жѣланїемъ въждѣлехъ ѿ наша
срѣвѣскааже ѿ вѣлгарскаа та-
кожде натїнарехъ сьстаѣвити.
Мѣлихсѣ вѣсѣ вѣлгосрѣдомоу
чѣколювцоу ѣѣ. вѣзѣврѣгохъ сѣ-
вѣ на поучиноу не ѿза чрѣпа-
іемагѣ вѣлгоѿтрѣбіа ѣгѣ. да
поспѣшитѣи насѣа до сьврѣ-
шенїа, аще воудѣтъ ѿгѣбнаа
вѣсѣ вѣлгомоу хѣоу вѣцѣ моѣмоу.
Бѣгомы свѣдѣтельствою, не-
дѣхъ сѣбе нѣмѣла покоїа. мѣ-
ложе ѿ ѿчїма моїма дрѣма-
ніе. нѣ пощѣдехъ ѿ ѿмѣнн моїхъ
іежеми дѣль іестъ ѣѣ. дондѣже
ѿзѣветїи дѣла на сьврѣше-
ніе. Гѣ вѣлгодѣтїю хѣа моѣго
вѣлѣкы, на ськрышенїе дѣла при-

спѣхъ. ѿ сьврѣшнхъ въ тоуждѣи
зѣмліи. Кѣсѣаа писанїа цѣковѣ-
наа вѣлїцѣми слѣвѣси. Идроѿ-
гѣіе кнїгы сьпїсѣхъ по мѣнѣ-
шїи слѣвѣси. ѿже въ поутѣ
хѣдѣнїемъ ѿдѣвѣ нѣсїма вѣ-
ваютъ. И аще вѣсѣ вѣлгѣ ѣѣ вѣ
поспѣшитѣи, хѣцоу принѣсти
вѣсѣ тїпарї, вѣлїкы іеже ѿ мѣ-
лїе въ своѣмъ ѿчѣствоу. да
ѿспѣнїемъ вѣсѣако недѣстѣтъ-
чѣство въ вѣжѣвнѣихъ цѣкѣахъ
кнїгъ. іеже іестъ ѿмѣліеноѣ
ѿновѣкрнїи ѣзѣкы.

Тѣмѣже колѣнѣ прѣклѣнѣ,
мѣюсѣ ѿмѣлїсѣ дѣю. поѿцїїемъ,
ѿлї чѣтоѿцїїемъ, ѿлї прѣпїсѣ-
оѿѿцїїемъ. аще воудѣтъ цѣдо по-
грѣшено ѿспрѣвѣанїе, ѿ вѣсѣвїте,
а не кѣнїете. да ѿ вѣ спѣдѣ-
вїтѣсѣ ѿслѣкшѣти, стрѣшнагѣ
ѿ нѣлїцѣмѣкрнѣгѣ соуднїе. вѣлгѣ
ѿнѣ ѿвѣтъ. Прїдѣтѣ вѣвѣнїи
ѿца моѣгѣ, наслѣдѣвїте ѿгѣ-
токанїноѣ вѣмъ цѣрѣствїе ѿ сьлѣ-
женїа мїрѣ. Іегоже воудї ѿлѣ-
оучїти въ сѣмъ нѣмъ. слѣвѣще
вѣсї коупно, ѿца ѿ сѣа ѿ сѣгѣ
дѣа. ѿ нїта ѿ прїсно ѿ вѣвѣкы
вѣкѣомъ, аминѣ.

Повѣлѣнїемъ гѣа вѣжидѣра
воуковикѣа вѣдгѣорїкѣ пѣдгѣ-
рїчанина. Троудїхсѣ ѿ сїїхъ
сьпїсанїихъ азь ѿкаанѣнѣшїи ѿ
мѣншїи въ ѿнѣцѣхъ, іѣрмѣнахъ

љен с десне стране крст а слијеве владичански жезл. Печат је велики као талијер само је елиптичног облика, са натписом унаоколо, но је тако нечитко да се неможе све прочитати.

Приопћио: Мирко Мијушковић.

— ** —

К њ и ж е в н о с т

Српска Граматика за III и IV разр. основнијех школи у Књажевини Црној Гори, саставио Буро Шпадијер; прегледала К. Ц. Школска Комисија. Цетиње, К. Ц. државна штампарија 1900.

Књига чиј натпис горе исписасмо, као што се види, намијењена је као уџбеник за III и IV разред нашијех основнијех школа. Прво ћемо прегледати: распоред саме књиге; како је обрађена, па тек послје видјећемо, да ли је и ова књига као и многе друге, које одобрава наша школска комисија, или пак чини неки изузетак, и да ли је каква добит од ње за нашу школску литературу.

На првом је мјесту у овој књизи: *Приступ* и под тијем заглављем имамо читав низ „подзаглавља“ и чланака. Подзаглавља су ова:

I. Граматика и подјела њена са овим чланцима: 1. *Шта је језик*. 2. *Шта је реченица*. 3. *Шта је ријеч*. 4. *Промјенљиве и непромјенљиве ријечи*; шта су гласови и слогови; шта је српска граматика и како се дијели граматика?

II. *Врсте ријечи* — ту је унесена подјела ријечи; дефиниције шта су именице; њихова подјела на стварне и мислене; подјела стварних на: особне, опште, збирне и вештаствене. —

Шта су придјеви? — ту је дефиниција придјева, њихова подјела и то погрешна, јер нијесу подијељени на описне и присвојне (гдје још могу доћи и градивни) но према видовима на: одређене и неодређене; род у придјева, степени поређења у придјева. Код њега има три степена поређења, а у ствари су само два: први и други. *О бројевима*, дефиниција бројева, подјела бројева; под бројевима писац нам је извдио још и бројне именице, бројне придјеви и бројне прилоге. *О замјеницама* тако исто дефиниције и подјелу. *О глаголима*,

дефиницију и подјелу глагола по трајању радње. *О прилозима*, дефиниције прилога; њихову подјелу не само према глаголима, но и према придјевима и прилозима само за ово двоје последње не наводи примјера. *О предлозима*, дефиницију и подјелу њихову по значењу. *О свезама*, дефиницију свеза и њихову подјелу.

Ово је био до сада само „*Приступ*“, који, по свом склопу, никако не може одговарати ни по дефиницијама ни по подјели наставне грађе интелектуалном нивоу наше младежи. Дефиниције су врло тешке и за дјецу непримчиве а има их и нетачних. Навешћемо неколико примјера ради боље илустрације овога што рекосмо.

Говорећи о ријечима непромјенљивим и промјенљивим дефинише их овако: „*Неке ријечи, колико год их употребљавалимо у говору (а зар другачије не?!!!) никад не мијењају ништа свој почетак, ништа средину, ништа свршетак (крај) него вазда остају једнаке, те се ријечи зову непромјенљиве; а друге ријечи сваки час мијењају само свој свршетак (крај), шакве се ријечи зову промјенљиве*“. Овдје је употребљено толико непотребнијех ријечи, а све се то лакше и за дјецу приступачније могло рећи у краће ријечи: *Непромјенљиве су оне ријечи, које никако не мијењају завршетак; а промјенљиве оне, које могу имати различан завршетак, а да им се значење не промијени*. Ово последње „а да им се значење не промијени“ није ни унесено у грам. г. Шпадијера, што може бити случај при грађењу основа и према томе дефиниција није тачна што не смије бити у уџбенику.

О слогу, ево каква је дефиниција: „*Говорећи, ми ријечи дијелимо, и сваки дио који једнијем отвором уста изговоримо, зове се слог*. Тако би изгледало да сугласници могу бити слогови, пошто се и сугласници изговарају отвором уста. То је новина до сада непозната! Не велим овим, да г Шпадијер не зна шта је слог и његову дефиницију, али свакојак дјеца ово погрешно науче па се послје доводе у пометњу.

За гласове вели се, да имају своје знаке или слова, те их можемо забиљежити (означити). *Гласови су* (т. ј. писани словима) а, б, в, г... Код њега се не зна за разлику између слова и гласа, њему је свеједно и слово и знак, а то није.

У српском језику има 30 гласова, а ти се гласови обиљежавају знацима, који се зову слова.

У идућем дијелу у науци о гласовима, писац је то исправио, али је погрешка учињена у *Приступу*; као такво погрешно није требало уносити у први дио у „Приступ“, кад је о томе ријеч доцније.

Ми глас *а* не можемо видјети но само чути, али слово *а* можемо видјети, а кад се његов глас изговори и чути.

Сад ћемо прећи на: **Врсте ријечи**, да ту видимо је ли боље.

Дефиниција именица није потпуна „*Именице су ријечи којима именујемо* (или називамо) *лица или ствари*“, а треба: „Именице су оне ријечи, које су имена лица, животиња, ствари“ (а да не помињемо још *стања* или *радњи* и т. д.).

Именице заједничке дефинише: „Опште (или заједничке), које припадају као име многим стварима или лицима“ и у овој одредби недостаје: *које су једне врсте*.

У именице збирне убројава и именицу *јашо*, која није збирна пошто има мношину: *јаша*; а збирне именице немају мношине, но својом јединошћу чине мношину.

Као што видјесмо погрешних одредаба има о именицама, о гласовима, о словима; има их тако исто и код придјева; на примјер он вели за придјеве: „Придјеви су ријечи, које придијевамо именицама да покажу какво је лице или ствар“, а није рекао: *и коме или чему припада неко лице или ствар*“ и т. д. а по томе се дијеле придјеви на: *описне* и *присвојне*.

Не би било тешко покупити доста и доста оваквих примјера, о погрешним и тешким дефиницијама, које су нашем школском уџбенику г. Ђура Шпадијера, кад ово све нађох у самој приступу.

Сад ћу прећи на остале дјелове ове књиге, која броји 110 стр. мале осмине.

Први дио обухвата: Науку о гласовима гдје је: *говорна оруђа*; *гласови и слова српског језика*; *шта је Вирница а шта Латиница*; *шта су самогласници, а шта су сугласници*; *самогласник р и сугласник р*; *подјела самогласника на непчане и непчане*; *подјела сугласника по говорнијем оруђима*; *подјела сугласника по звучности*.

Послије овога имамо: **други дио, наука о облицима**: наука о облицима имениским и наука о облицима глаголским. Ту су именице подијељене по некој новој системи према родовима; а родове је подијелио пак на раздјеле: тако именице мушкога рода имају три обрасца; именице средњег рода пет образаца, још к томе додаје именице: *око* и *ухо*. Именице женскога рода поди-

јелио је на два обрасца и то: *жена* и *ствар*, к њима је придружио и именице: *маши* и *кћи*. По коме је ова подјела израђена тачно не могу одредити, само главно је то, оваква каква је врло је тешка и непрактична. У њега нема помена о именицама, које имају „женску“ промјену а рода су мушкога. Тешка је с тога, као што рекосмо, што је то дјечи основнијех школа непојатно и неразумљиво, јер ту нема никакве системе, која би их увела у правило. Изгледаће им чудновато, кад су једнога рода зашто се и једнако не мијењају. Непрактична је с тога, што већ кад се пише граматика за основне школе у овом обиму, онда је ваљало тако удесити, да та подјела одговара оним подјелама, које су већ усвојене и с којом ће се ученици срести кад ступе у средње школе. При томе задаћа је основне школе да буде *основа* за даље настављање, те да се последије не само настави оно чему је основа већ ударена.

О замјеницама се тако исто на дугачко и на широко говори као у граматичи Стојана Новаковића. Ту ћете наћи подјелу ових на личне и придјевне и промјену једних и других са напоменама у одступању од главног правила. Цијелу је подјелу копирао из граматике Ст. Новаковића, само што није изводио упоређење како је било у старом словенском језику.

О промјени бројева послужио се такође потпуно Новаковићем.

Кад говори о видовима у придјева вели: да се придјеви дијеле на неодређене (просте) и одређене (сложене) а то не стоји. Сви се придјеви не дијеле по томе; већ на описне, присвојне и т. д.; придјеви могу имати два вида и то не сви, пошто има придјева само са једним видом или са другим.

Послије овога долази *Наука о облицима глагола*. Прво су, времена: а) садашње, пређашње свршено, несвршено, будуће, прошло сложено и давно прошло а уз њих и њихове дефиниције позајмљене, односно понешто извађено из Новаковићеве синтаксе.

По овоме дошли су: прилози и придјеви глаголски, гдје вели, да трпни глаголски придјев има исто значење као што има и прошаста — чудновата погрешка или незнање?! Говорећи даље о начинима вели, да у одређени начин долазе сва времена осим начина неодређеног, и то је једна конфузија, пошто неодређени начин није вријеме, а у одређени начин долазе сви лични глаголски облици (до душе он то није ни обиљежио, ма да је то једна

врло важна одредба, која се мора унијети при одредби реченице,) што је јасније и лакше. И ове је синтатичке одредбе унио у науку и облицима из Новаковићеве синтаксе непотпуно и нејасно.

У Шпадијеровој Граматици наћи ћете ријечи о „стању радње глаголеке,“ ма да нигдје до сад нема помена о подмету и прироку, и овај синтактични дио унио је у науку о облицима.

Из свега до сад што на брзо навелосмо — пошто би нас далеко одвело кад би све погрешке тражили — види се да у раду г. Шпадијера постоји збрка, нема никакве системе, нити је и мало пажње поклатио методској обради и према томе није никакво чудо што дјеца из основне школе по оваквој или (њој) сличној књизи не могу и неће ништа научити, ако се учитељ не аманципује такве књиге.

Сад долази нешто најтеже у овој књизи а то је подјела глагола на 6 врста према основи начина неодређеног; врсте су послије подијељене на раздјеле. Замислите има ли веће муке за једног дјечка у III или IV разреду основне школе, да мора учити подјелу глагола на врсте, а ове опет на раздјеле, поред иначе тешког материјала овакве или сличних књига какве пушта наша школска комисија. Ја питам г. писца, да ли он мисли е ће његови ученици то схватити и да ли им је јасна кад се она учи тек у III. гимназ. разреду, и то сад на много упрошћенији начин?! А ова је подјела потпуно пренесена из граматике Новаковићеве с том разликом што је негдје стављао правила о појединим раздјелима прије, а негдје после самог раздјела и без опширности појединих напомена. Данас пак постоји много лакша подјела према основама времена садашњег а иста је усвојена, за III гим. разр. а о оваквој нема помена за уџбеник основнијех школа.

Послије подјеле глагола на врсте а овијех пак на раздјеле, долази заглавље: „О глаголским облицима сложеним,“ гдје понавља скоро оно што је о њима већ раније речено, понавља како постају неки од њих; а синтактично значење дошло је раније. И ово се не може ничим правдати сем ако не тијем, што је тако у Новаковићевој књизи дошло послије врста.

За будуће вријеме вели: „будуће се вријеме слаже из садашњег времена глагола хтјети (и то понављају од скраћенијех облика ћу, ћеш, ће; ћемо, ћете, ће) и

од начина неодређеног од оног глагола од којег се прави будуће вријеме, на пр.:

1. лице	учићу	учићемо	{	ја мислим учи
2.	„ћеш	„ћемо		није начин не-
3.	„ће	и т. д.		одређени,

већ основа начина неодређеног, а то није све једно исто.

Трећи дио. Обухвата у граматици г. Шпадијера: „науку о реченици.“ И у овом дијелу има доста што-шта погрешно. Он вели на стр. 81. гдје је вођена ријеч о подмету, да има реченица, које немају подмета али се подразумева, те га је лако наћи као: пјевам, пише, стоји и т. д., ово је аномалија, ако се подразумева значи, да га има, а да је изостављен; а гдје га нема ту се не може ништа подразумевати но само се замишља радња, а не замишља се радник од кога долази та радња и то су реченице без подмета. Кад се дају већ дефиниције онда морају бити потпуне и тачне; не смије бити излаза да се нешто тумачи двојачко, као што је и овај случај гдје дефинише просту реченицу: „проста се реченица зове у којој има само један подмет и један прирок“, и то није. У простој реченици може бити више подмета а један прирок; обрнуто: један подмет и више прирока; више и једнијех и других и само један подмет и један прирок, и т. д.

Може неко рећи па то није потребно за ученике основнијех школа, а ја ћу му на то одговорити: оваква ни икаква њој слична књига за дјецу основнијех школа није потребна; но већ кад се за основну школу пишу оволике књиге са много и много излишне грађе, онда је дајбуди требало унијети дефиниције, као што рекосмо, *поштурне и тачне*.

Да не би овај приказ изишао сувише велики, ограничићу се даље, да набројим даље што сљедује у овој књизи; но ипак мало ћу се задржати.

Пошто је подијелио реченице на: *просте и сложене*, потоње пак дијели на *приређене и подређене*. За тим говори о „служби споредних реченица у реченици“ ту је ставио *подметне*, он вели за подметне реченице да се зову оне које објашњавају подмет; што је погрешно узео мјесто *атрибутивних и апозитивних* реченица. Подметним реченицама зову оне које стоје мјесто подмета као на примјер: *ко рано рани* (ранилац) *двје среће граби*. Реченице *предметне* овако дефинише: предметне реченице које објашњавају предмет главне реченице као на пр. *Донеси ми штап, који је при*

врашима. Из овога се види да г. писац не умије сâм разликовати предметну реченицу од реченице атрибутивне и апозитивне.

Предметне се реченице зову оне које су дошле мјесто предмета као на пр.: Па се крило на чекрк окреће те казује, који вјештар пуше; реченица који вјештар пуше то је предметна реченица, пошто је дошла мјесто предмета.

Ово је доста да не идемо даље.

Послије тога долазе: *реченице за мјесто, за вријеме, за начин, за намјеру, за узрок, за погодбу и за уступање.*

При крају имамо: „Употреба облика у реченицама“: 1.) Именски облици (падежи без предлога и падежи с предлозима) и „раставни знаци.“

Изнијевши наставну грађу граматике, коју је израдио г. Ђуро Шпадијер, видјели смо у сво не много примјера с колико је брижљивости и пажње рађена граматика, која је данас „најбољи уџбеник“ за наше основне школе. Велим „најбољи“ јер је замјенила „Малу српску граматику“ од Ђор. Магарашевића, која је изашла још 1875. г. и њоме смо се служили код толико добрих српских уџбеника за основну школу све до сад.

У овоме што сам до сад изнио узимао сам готово све сама правила, узео сам на нишан оно што треба да је најпрецизније у једном уџбенику, мислећи, да ћу ту наћи најмање погрешака; а каква ли је тек друга грађа?!

О примјерима за правило није се водило рачуна кад су и овакви узимати: *удари га шаком. Бије прущом. Почео је воду у којој бјеше удављена муха. Продаваше промрзле кршоле за што му не шћаш дати ни ситне паре. Ако ти је мио ти га учи, да тебе псује а не мене и...* Па, овакве ће примјере чути дјеца и у породици и на улици — може нам неко рећи. И ми видимо да је тако, али овакве примјере не треба уносити ондје, гдје се без њих може, за дјецу школа треба да ствара такве примјере, који оплемењују (облагорођавају), поучавају — примјере и естетичне и етичне.

То је што се тиче саме граматике, чиј натпис горе исписасмо, и сад да исту прегледамо: да ли је написана по програму за наше основне школе. Не знам како да кажем: у њој се налази све што је програмом обухваћено и то много и много опширније; има у њој доста и доста што програм не тражи, а што је сувишно, не само у помену тој граматичи него и у програму. За наше основне школе имамо премного грађе што се тиче граматике српског језика. Готово је

утврђено мишљење да је за основне школе из матерњег језика доста ако се унесе за III раз.: шта је реченица, разликовање подмета и прирока пошто се претходно спреме ученици да могу разликовати по предметима: име, особину, број и радњу; да се зна да ли је радња прошла, будућа или садашња; реченица у потврдном, упитном и одречном облику. Састављање најпростих реченица, и у њима изналажење подмета и прирока, броја и времена. Додатци подмету и прироку. Ово би била проста наука у језику, а претпоставља се, да су дјеца научила у II разреду да разликују ријеч од реченице, име и радњу и да су се упознала с лицима. У IV разреду: да се понови и утврди оно што се раније утврдило у реченици; проширење реченице споредним реченицама; познавање врста ријечи: именица, придјева, бројева и замјеница (без падежа), глагола (и промјену у три главна и три прошла времена), прилога, предлога и веза, све ово ваља научити у курзорном читању. Кад се узме у обзир да је циљ наставе српског језика у основној школи да припреми ученика за разумијевање и правилну усмену и писмену употребу књижевног говора, а уз то јој циљ и развијање националних и патриотских осјећања, онда је јасно, да је за то потребно да обим срп. језика обухвати: наставу, посматрања, говорења, мишљења, читања и објашњавања угледних чланака, који су удешени према развитку учениковом; писмено вјежбање, граматику и ортографију.

Ми ћемо, у овом случају, говорити искључиво о граматичи и њеној задаћи у основној школи.

Грамматика у основној школи не смије никако бити циљ већ средство, и већ кад станемо на то гледиште, да је потребна за основну школу, њена је задаћа у главном да појача интелектуалну моћ у дјецѐ; оно што се њоме жели постићи, то је да се развије логично мишљење. Ма да се циљ српског језика постижава: говором, читањем, писањем, то јест ствара се оно, што је најглавније, а то је језиковно осјећање; она је потребна као средство да се боље утврди оно — што се добило практичном употребом језика, — осјећање језиковно.

За основне, школе нема сумње, најпотребније је створити у ученика језиковно осјећање говором, читањем и писањем; особиту пажњу учитељ је дужан обратити на свој говор и на говор својих ученика, те да сваку погрешку исправи која се у том крају чује и тако исправљену ријеч да

ученици неколико пута понове, а из граматичних правила учити оно што раније споменуемо. Све се то може постићи без граматике штампане при курзорном читању, а још лакше без једне овакове каква је Шпадијерова, која нипошто не би смјела бити уџбеником у основним школама.

Мишљења смо, да много веће спреме треба за оне, који пишу школске уџбенике, а поред тога, разумије се, дара, ту је неопходно потребно кад се већ приступи писању школских уџбеника, ма да се сад иде на то да се уџбеници истисну и да ученици помоћу zgodних примјера, које им учитељ сам пружи или их упуту да сами до њих дођу, изводе дефиниције према свом речнику и према свом схватању и то ће тек бити њихова права душевна својина. У том случају настава може заинтересовати, оно што се учи биће за њих живо, топло и занимљиво; онда неће бити учење у школи мучење, већ пријатна забава. Као што рекосмо, ко се — пишући уџбеник — не умједне спустити у душевни свијет дјецe, ко нема способности да уђе у шаренило њихових представа, тај ће се огријешити о школу, о школску младеж и о школске раднике, који су присиљени да се његовом књигом служе.

Писац књиге, коју смо покушали приказати, није могао измислити нова правила из српске граматике, није могао бити потпуно оригиналан, али што је могао, кад се већ усудио да пише уџбенике, могао је да позна или да набави колико толико књига, које су намијењене за ту употребу, да изабере, ако умјеи изабрати оно, што је најлакше најпростије и најприступачније дјеци, па да према томе обради уџбеник, давши правилима законима подесан и прост облик према општој способности ученика, а ту способност ваљало би да познаје као толикогодишњи учитељ. Он то није успио учинити и не би требало да је писац школских уџбеника.

У осн. школи је довољно да се ученицима дају поједина граматичка правила изведена на примјерима као поука о језику а не овако „систематски уређена“ граматика.

При завршетку морамо искрено признати, да ни ова књига није одмакла од својих друга, које је одобрила наша школска комисија. Свакако корисније би било и по нашу младеж која се учи у основној школи и по нашу државну касу да она није излазила. Да књига није за нашу младеж то ће посвједочити сви они радници, који њоме се служе и који се на њу жале

— и ако не јавно — као неподесну за уџбеник а као таква, није заслуживала ни да јој аутор добије хонорара.*)

Кад већ постоји орган Министарства Просвјете лист „Просвјета“, у интересу је лијепог гласа Школске Комисије, да се штампају оцјене на школске уџбенике; да одговорност пада на личност која је књигу оцјењивала, а да је не носи цијела Школска Комисија, пошто овако Школска Комисија носи цијелу одговорност можда незаслужену.

Мир. Мијушковић.

Каталог рукописа и старих штампаних књига, збирка Српске Краљевске Академије; саставио бив професор филологије на Великој Школи у Биограду г. Љуб. Стојановић. Биоград српска краљ. државна штампарија 901, цијена 2 дин. Као што само име показује у овај су каталог ушли сви рукописи, и старе штампане књиге које се налазе било у Академији, било пак у Народној Библиотеци. Уређена је овако, на првом су мјесту дошли: I *словенски рукописи*; за тим II *рукописи на шуфим језицима*, III *фотографски и други снимци*; а на посљетку IV *старе штампане књиге*. У књизи су бројеви инветара а и бројеви под којима су у овом каталогу. Рукописи су подијељени по садржини, за тим по језику и по времену. На посљетку ко су писци рукописа, а на крају је регистар.

Од славенских рукописа има: *српских* (славено-српски и српски-словенски) којих је највећи број; *бугарских* (бугарско-словенски и влашко бугарски); *руских* (руско-словенски) и *чешких*.

Од несловенских има латинских, талијанских, влашких, грчких и њемачких.

Овај ће каталог користити свима онима, који скупљају и истражују старе рукописе и књиге, лако ће се моћи увјерити да ли је дати рукопис или књига већ објављена.

L'opinion publique en France d'après la poésie politique et sociale de 1830 à 1848. стр. 237 осмине. Lausanne imprimerie constant pache-varidel 5 Eskaliers du Marché 1901. Тако се зове докторска дисертација. младог књижевника Јована Скерлића, коју је поднио факултету „des lettres“ на лозанском универзитету. Дисертација је примљена и Скерлић је промовиран за доктора књижевности, крајем прошле школске го-

*) Један ученик, који је по овој књизи учио, и од кога сам је добио, да је прикажем, на крају исте написао је: „Свршисмо ову тешку књигу 14/IV 1901. год.“ Колико ли је истине у овим наивним ријечима једног малишана!

дине. Скерлић се јавља са својим књижевним радовима има већ неколико година; још као великошколац, штампао је доста ствари у „Дјелу“, „Просветном Гласнику“, „Наставнику“, „Искри“ и многим политичким листовима; од кад је свршио биоградску В. Школу, штампао је неколико критика у „Летопису“ и мостарској „Зори“ и т. д. Ми му топло честитамо положени докторат, а у толико више што је он први доктор књижевности у нас Срба.

Српска Православна Херцеговачко-Захумска Митрополија при крају 1900. (с додатком) издао *Серафим Перовић* митрополит, а уредио *Јован Муцовић*. Мостар 1901. год. 223 стр. с прилогом.

Ово је нека врста шематизма, пошто у самој књизи налази се „шематизам српске православне Херцеговачко-Захумске Митрополије. У предговору свога шематизма вајка се уредник Муцовић што му је било немогућно регистровати све догађаје за овога Митрополита и за што је то немогућно правда се извјесним разлозима. И док је он радио прелиставао сва дата (протоколе) и оно што је било важније и за штампу подесно уређивао, стизали су му извјештаји, па је то све уредио као што ће мо показати: На првом мјесту по предговору долази: Српска Православна Херцеговачко-Захумска Митрополија. Овдје обухваћа, шта долази под ову Митрополију, на име: који котари, колико ова мјеста броје душа, колико је од њих православних колико католика, колико мухамеданаца; унесен је табеларни преглед по котарима, колико има једних, других и трећих колико их је било ранијих пописа, колико сад, и наводи да је број православнијех порастао у 11 год. за 21835 душа. За тим је на реду Митрополитска Управа: Митрополит и Конзисторија; о избору митрополитову како се има поступати и по којој конвенцији ако се митрополитска столица узгизни. О конзисторији, како је установљена Српско-Православна Богословија Рељеву; у шематизму се вели да данас у овој богословији има у III и IV разреду шест питомаца а у I и II нема ниједнога. Ту је даље Мировински фонд за свештеничке удовице и сирочад; орган Митрополије Источник; манастири; протопресвитери; парохии; цркве; парохиско свештенство; црквено-школске општине; српско-православне основ. школе; учитељи у основним школама; комун. основ. школе и српско православна пјевачка дружина.

Послије овога долази расправа г. архим. Руварца „О Хумским епископима и Херцего-

вачким митрополитима до г. 1766“. Руварац почиње своју расправу од год. гдје Костан. Порфирогенит помиње свог савременика Михаила Вишевића захумског великог кнеза или архонта, па набраја све хумске епископе редом како су долазили све док је Хум под тим именом престао ексистовати и од кад имамо ново име по Херцегу Степану — Херцеговину, која сад има у неколико друге границе које су ишле од Пролошца Имоског и Вргорца до (Херцег)-Новог и Пљевља, Горажде и Хоче (Фоче) закључно. Од сада имамо херцеговачке митрополите све до 1766. год. када је укинута пећска Патријаршија на мјесто митрополита Србина Стефана би постављен на његово мјесто у митрополији херцеговачкој Грк Антим, после кога су долазили допнији митрополити час Грци час Бугари.

Послије ове расправе нови је дио под натписом: „Шематизам Срп Православне Херцеговачко-Захумске Митрополије“; за овим пак: *Регистар неких догађаја и рада у овој митрополији за вријеме управе данашњег Митрополита, односно од 13. октобра 1888. до 1900. укључно*, за тим *Додатак*, гдје су наредбе земаљске владе, уредбе о фондовима, окружнице; правилник и правила за школе и пјевачка друштва, и *Прилог* гдје је статистички преглед за осам протопресвитерата Херцег.Захум. Митрополије са 9 таблица. М. М-ић

† Јово Калуђеровић

професор цетињске гимназије

Један млађани живот угасио се, један одушевљени радник на пољу наше просвете, један честити и племенити друг, добар син, искрени брат, пријатељ свега што је узвишено добро и лејепо, престао је живјети, 11. августа ове године.

Јово Калуђеровић родио се 12. марта 1871. год. на Цетињу. Кад му се напунило 6 година, пређе 1877. у Боку Которску и тамо је у Главатима (Грбаљ) свршио I. и II. разред основнијех школа. Због разних неприлика које су у то доба биле, школовање није могао продужити; остао је у Грбљу све до 1882 год. Жеља за науком, чежња да живи међу дјецом црногорском, гдје је ваздух слободнији, вукла га је на Цетиње и 1882. дође и буде примљен у III. разред, гдје је добио пристојну стипендију што се обично давало дјеци из неослобођених српских крајева, тако је могао свршити III и IV разред основних школа. Основну је

школу завршио, као што се види из школских књига 27. јуна 1884. год. Те је исте године ступио у I. разред гимназије, одликујући се међу својим друговима за све четири године, живошћу, досетљивошћу и науретком у наукама. Године 1888. свршио је четири гимназијска разреда на Цетињу. Немајући гдје на Цетињу продужити гимназију, а жељан науке, одлучи се да настави школовање; срце га је вукло, другој слободној српској земљи и те исте године крене се ради продужења наука у Биоград. Дошавши у другу српску престоницу осјећао се као дома. И тамо му је стипендија слата, с којом је могао доста лијепо живјети и потпуно се, не трпећи оскудице, одати своме позиву. И заиста, који га знају као гимназисту, причају да је био међу најбољим и најозбиљним ђацима, прве биоградске гимназије. Саме школске лекције савлађивао је прељежно, и неуморно радећи достизао је млађану душу питати узорима из српске литературе. Ниједан бољи српски књижевник није му био непознат, шта више могао је о свакоме дати чисти и непомућени суд. Год. 1893. јуна 8. положио је испит зрелости и о томе добио свједочанство с којим је стекао право да може ма на коме универзитету слушати науке које му се свиде. Млади се кандидат одлучи за позив свети и узвишен, али за то пун тешкоћа и велике одговорности. Исте 1893. упише се на биоградску Велику Школу у философски факултет — одсек филолошко-историјски. Пуне четири године марљиво радећи, прибирајући потребна знања летећи, као чела по цвијету, из једне књижевности на другу, обилато се спремио, да користи својој домовини, која га је, и ако доста сиромашна, пристојном стипендијом задужила. Након четири године покојни је Калуђеровић свршио философски факултет добивши потребне квалификације за наставника ма гдје у слободним српским земљама. — 21 јуна 1897 год. свршио је Велику Школу у Биограду, и добио врло добру диплому.

По свршетку наука похита у Црну Гору, да своје сили стави на олтар народној просвјети. Чим је дошао као веома потребан, примљен је за наставника у К. Цр. Држ. Гимназији и у Богословско-Учитељ. Школи. Савјесно и поштено вршио је своју дужност, и ако је осјећао трагове од тешке бољке, коју је још раније на Великој Школи опазио. Света дужност и озбиљни позив коме се одао, били су јачи, но поми-

сао да причува своје здравље. Није му било доста сами рад у школи, хтио је колико може користити друштву у коме се креће и другим начином. Цијенећи просвјетну сврху позоришта, упео се из петних жила да на Цетињу обнови дилетанску позоришну дружину у „Цетињ. Читаоници и Горском Вијенцу“ што је и успио. Не марећи за неумјесне приговоре људи, који било из незнања, било из пакости и злог срца, не воле никакво добро, нити икакви напредак грео је неустрашиво напријед. До душе овакви рад допринио је те је бољетица брже корачала и младога и осјетљивога „Каћа“ како га су пријатељи из милоште звали, све осјетније притискивала. Послије двије године 1899. крајем јуна приморан је услед болести молити за одсуство ради лијечења. Министар Просвјете цијенећи његов рад и увиђајући озбиљност пошљедица, учинио му је по молби а уз то му је израђена потребна помоћ да потражи лијека. Све је било узалуд, његов пут у Беч, Биоград, Дубровник био је посљедњи покушај. Неизлечива бољка обрвала га је; и скоро годину и по дана лежи што но кажу ни жив ни мртав, на досаду себи, родитељима и свакоме кому је мио био.

До посљедњег часа држао се јуначки, и ако свјестан као школован човјек, да бољки нема лијека, није никако губио присуство духа. Његове досјетљиве шале, у посљедње вријеме до душе помијешане са сарказмом задивљавале су другове му и пријатеље; увијек је био присебан и одважан.

Његово измучено тијело предато је матери земљи 12. августа ове године, на превелику жалост родитеља, браће, сестара и остале родбине. Другови његови немају ријечи да искажу губитак који их је снашао смрћу његовом. Губитак овако младих, поштених, одлучних и спремних људи за нас је неизгладим, и као што рече друг му Поповић опраштајући се с њиме на гробу, у толико већи што се „често се јављају екземплари без одређених душевних особина, људи без боје без икаквих сталних и општекорисних начела, који су само од штете својој земљи и народу“. Покојник је био међу оним честитим смјелим и одважним омладинцима, који се не страше истине рећи свакоме кад устреба, *који су заиста истински одушевљени за рад напредни, поштени, патриотски, једном ријечи корисни и по Господара и по Отаџбину.*

Вјечан му помен.

М—ић